

ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΠΟΛΙΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 05 / ΜΑΪΟΣ 2021

ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΠΟΛΙΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 05 / ΜΑΪΟΣ 2021 / 10,00 €

ΚΑΤΑ ΝΟΜΟΝ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ:

ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης καὶ Τυρνάβου Γερώνυμος

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ:

Πρωτ. Θεμιστοκλῆς Α. Μουρτζανός

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Σ. Μπαλατσούκας, Κ. Σπανός, Ν. Παπαθεοδώρου, Ά. Χρυσοβέργης

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Ἰωαννίνων 3, 413 34, Λάρισα

ΤΗΛΕΦΩΝΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: 2410 61 76 85 καὶ 6945 152 571 / e-mail: info@imlarisis.gr

Τό περιοδικό ἀναρτᾶται ἠλεκτρονικά στὸν ἱστότοπο www.imlarisis.gr καὶ στὸ Facebook στὸ προφῆλ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΠΟΛΙΣ

Συνεργασίες γίνονται δεκτές σταλμένες σέ ἠλεκτρονική μορφή

Οἱ θέσεις καὶ ἀπόψεις τῶν συγγραφέων τῶν κειμένων εἶναι προσωπικές καὶ δὲν ἀπηχοῦν κατ' ἀνάγκη τίς θέσεις τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Λαρίσης

ΘΕΜΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Χρῆστος Παπανικολάου

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Γιάννης Πέτρου

ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ: Βασίλης Μαλισιόβας

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Λυχνία Α.Ε.

ISSN: 2654-0223

Περιεχόμενα

EDITORIAL: 200ετηρίδα τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας

7

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 - ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΑΥΡΙΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΕΝΔΙΑΣ

*Ἡ Ἑλλάδα δέν φοβᾶται τόν διάλογο, ἡ Τουρκία πρέπει νά σεβαστεῖ
τό Διεθνές Δίκαιο καί τό εὐρωπαϊκό κεκτημένο*

11

ΑΡΧΙΜ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ

Ἡ μεγάλη ἰδέα ἑνός μικροῦ λαοῦ

15

ΑΡΧΙΜ. ΕΛΙΣΑΙΟΣ ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ

Ἅγιον Ὅρος καί Ἐπανάσταση 1821

31

ΠΡΩΤ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗΣ

Ὁ Ἅγιος Κοσμάς Αἰτωλός καί οἱ Τοῦρκοι

47

ΝΤΙΝΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΗ

Τό 1821 καί ἡ Κύπρος

59

ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΜΠΑΛΑΤΣΟΥΚΑΣ

Οἱ νεομάρτυρες κατά τόν Ἅγιο Νικόδημο τόν Ἀγιορείτη

71

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΘΕΣΣΑΛΙΑ, ΛΑΡΙΣΑ, ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ

*Ἡ πρώτη μουσουλμανική μειονότητα τοῦ νέου κράτους:
οἱ μουσουλμάνοι τῆς Θεσσαλίας*

79

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΛΙΟΥΓΚΑΣ

Ἡ Λάρισα κατά τήν ὀθωμανική περίοδο (1423-1881)

105

ΦΑΝΗ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ

Οἱ Θεσσαλικές κοινωνίες καί ἡ ἐξέλιξή τους κατά τά νεότερα ἱστορικά χρόνια

113

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ
*«Βίος τοῦ ἁμαρτωλοῦ Πολυκάρπου»: Μύηση καί Μαρτυρία
τοῦ ἐκ Δάρδας Ἡπείρου Μητροπολίτη Λαρίσης*
131

ΚΩΣΤΑΣ ΣΠΑΝΟΣ
Οἱ Μελέτιοι Μητροπολίτες τῆς Λάρισας
165

ΒΑΣΙΛΗΣ ΣΠΑΝΟΣ
Ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης καί Τυρνάβου Κύριλλος Α΄ Βογάσαρης
171

ΠΡΩΤ. ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΟΥΡΤΖΑΝΟΣ
Θεόκλητος Φαρμακίδης
177

ΜΠΕΤΥ ΜΑΓΡΙΖΟΥ
Μπαρούχ «ὁ εὐλογημένος»
207

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΠΕΡΜΑΘΟΥΛΗ
*Ὁ νεομάρτυρας διδάσκαλος τῆς Ραφάνης
Σχολιάζοντας τὴν περίπυστη εἰκόνα του*
221

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ
Ι. Ν. Ζωοδόχου Πηγῆς Λαρίσης (Παναγίας) - Ἱστορική διαδρομή
233

ΜΕΡΟΣ Γ΄ ΘΕΜΑΤΑ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Δρ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΚΡΙΔΗΣ
«Ὁ Ὁρθόδοξος ἀντιδυτικισμὸς στὴν Ἑλλάδα σήμερα
249

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗΣ
*Ὁρθόδοξη θεολογία - Ἀγιορείτικος μοναχισμὸς
Ἑνωτικὲς προσπάθειες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση*
279

ΙΕΡΟΔΙΑΚ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΚΙΑΦΗΣ
Ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα μπροστὰ στὴν μεταναστευτικὴ πρόκληση
297

ΜΕΡΟΣ Δ΄
ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΣ

ΦΑΝΗ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ
Περιοδική Έκθεση «Εκκλησία: Τέχνη και λαϊκή λατρεία, 18ος-20ός αι.»
317

ΧΡΥΣΑ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ
Τό Γαλλικό Ίνστιτούτο της Λάρισας έχει ιστορία αλλά και μέλλον
325

ΠΡΩΤ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΝΙΚΑΣ
Πρωτοπρεσβύτερος π. Δημήτριος Ζάχος
331

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΕΡΖΟΥΔΗΣ
Κωνσταντίνος Δ. Κωστούλης
335

ΜΕΡΟΣ Ε΄
ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΟ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΥΡΝΑΒΟΥ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ
Αναστάσιμο μήνυμα 2021
343

ΑΡΧΙΜ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΠΕΤΡΑΚΟΣ
Σχόλια στην Κυριακή των Μυροφόρων
345

ΑΡΧΙΜ. ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΜΟΥΡΤΖΑΝΟΣ
Χαίρε, βακτηρία πιστών ή ακλόνητος
349

ΑΡΧΙΜ. ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΣ ΖΑΜΠΕΛΗΣ
Ύδεν έοικε την φυσίζων Κόρην. Η Θεοτόκος στό Ύπερώον
355

ΠΡΕΣΒ. ΣΕΡΓΙΟΣ ΠΑΡΑΛΙΚΑΣ
Οί Άγιοι Ανάργυροι
365

ΜΕΡΟΣ ΣΤ΄
ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

ΟΠΟΥ Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΚΕΙ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ
Χρονικά Νοεμβρίου 2020 - Απριλίου 2021
375

ΜΑΡΙΟΣ ΞΗΡΟΜΕΡΙΤΗΣ
Πίστη καί Έπιστήμη
385

ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΕΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΈΗ πνευματική διάσταση τής ιατρικής έπιστήμης
391

ΒΑΡΒΑΡΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ
Προσωπικότητα καί ασθένεια
395

Θέματα Ὁρθόδοξης Θεολογίας καί Παράδοσης

* * *

Δρ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ERFURT, ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ

Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΑΝΤΙΔΥΤΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΕΝΑ ΠΟΛΥΠΤΥΧΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ*

Εισαγωγή

Οἱ ἱστορικές σχέσεις τοῦ Ὁρθοδόξου Χριστιανισμοῦ μέ τόν Δυτικό Χριστιανισμό καί τή Δυτική Εὐρώπη γενικότερα δέν ἦταν ποτέ ὁμαλές καί εὐκολες. Ἀντιθέτως, χαρακτηρίζονταν πάντοτε ἀπό ἐμφανείς, ἀλλά καί λανθάνουσες ἐντάσεις, ἀντιπαραθέσεις καί συγκρούσεις, οἱ ὁποῖες ἄφησαν τό στίγμα τους ἀνεξίτηλα καί διαχρονικά. Οἱ θεολογικές καί ἄλλες διαφορές μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν σέ Ἀνατολή καί Δύση, οἱ πολλές, διαρκεῖς καί μακροχρόνιες ἐντάσεις μεταξύ Ρώμης καί Κωνσταντινούπολης, καθῶς καί τό ὀριστικό σχίσμα μεταξύ τους τό 1054 παγίωσαν μιά κατάσταση, ἡ ὁποία χαρακτηριζόταν μέν στήν Ἀνατολή ἀπό μιά σαφῆ καί γενικευμένη ἀντιδυτική στάση, στή δέ Δύση ἀπό μιά ἐχθρότητα καί ἀρνητική διάθεση ἀπέναντι στήν Ἀνατολή. Τά προβλήματα αὐτά ἀναφέρονται κυρίως στίς γενικότερα ἐπικρατοῦσες τάσεις ἱστορικά καί δέν ἀποκλείουν φυσικά τίς ποικίλες δημιουργικές καί θετικές συσχετίσεις μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἐκκλησιῶν καί κόσμων, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά ἐντοπισθοῦν παντοῦ καί πάντοτε, ἀκόμη δέ καί σέ περιόδους μεγάλων ἐντάσεων καί συγκρούσεων¹. Αὐτό πού χρειάζεται νά τονισθεῖ ἐδῶ

* Τό παρόν ἄρθρο ἐκπονήθηκε στό πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «The Challenge of Worldliness to Contemporary Christianity: Orthodox Christian Perspectives in Dialogue with Western Christianity» στό University of Erfurt, Germany.

¹ Βλ. σχετικά Denis Searby (ἐπιμ.), *Never the Twain Shall Meet? Latins and Greeks Learning from Each Other in Byzantium*, Berlin/Boston 2017.

εἶναι ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἀντιπαράθεση δέν ἦταν μόνο ἐκκλησιαστικῆς καί θεολογικῆς ὕφης. Στὴν οὐσία ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα πολὺ εὐρύτερο καί πολυδιάστατο φαινόμενο, στὸ ὁποῖο ἔπαιζαν παράλληλα πολιτικοί, κοινωνικοί, πολιτισμικοί, οἰκονομικοί καί ἄλλοι παράγοντες σημαντικό ρόλο. Ἐπρόκειτο λοιπόν γιὰ μιὰ σταδιακῶς ὅλο καί βαθύτερη ἀπομάκρυνση τῶν δύο κόσμων σέ Ἀνατολή καί Δύση στὸ πλαίσιο τῆς ὕστερης ἐξέλιξης τῆς πάλαι ποτὲ ἐνιαίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία τελικὰ ὁδήγησε στὴν οὐσιαστικὴ ἀποξένωση καί ἐχθρότητα ἀναμεταξύ τους². Γιὰ παράδειγμα, τοιοῦτοτρόπως δημιουργήθηκε καί ἓνα γλωσσικὸ χάσμα μεταξὺ τῆς ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς καί τῆς λατινόφωνης Δύσης, οἱ ὁποῖες δέν μποροῦσαν πλέον νά ἐπικοινωνήσουν μεταξὺ τους καί φυσικὰ νά ἀλληλοκατανοηθοῦν. Ἐπιπλέον, τὰ προβλήματα μετατέθηκαν καί σέ ἄλλες περιοχές πέραν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας (τοῦ λεγομένου «Βυζαντίου»), ὅπως στὴν εὐρύτερη Ἀνατολική καί Νοτιονατολική Εὐρώπη διὰ μέσου τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν διαφόρων σλαβικῶν λαῶν. Δέν εἶναι λοιπόν παράδοξο ὅτι παρατηροῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς Ὁρθοδόξου καί γενικότερου ἀντιδυτικισμοῦ μέ πολλὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά καθόλη τὴν ἱστορία τῆς Ρωσίας μέχρι καί σήμερα³.

Σχετικὰ μέ τὸ θέμα τοῦ ἀντιδυτικισμοῦ, τὸ ὁποῖο μᾶς ἐνδιαφέρει πρωτίστως στὴν παροῦσα συνάφεια, ἀξιωματιμόνευτο εἶναι πάντως ὅτι οἱ διαστάσεις του ἐκτείνονται πολὺ πέραν τοῦ εὐρέως Ὁρθοδόξου χώρου. Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀντιπαράθεση μεταξὺ Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Εὐρώπης δημιουργήθηκε στὴ συνέχεια μιὰ γενικότερη ἀποστροφή πρὸς τὴ Δύση καί πρὸς ὅ,τι αὐτὴ περιελάμβανε ἢ παρήγε. Αὐτὸ συνέβη ἐξ αἰτίας τῆς ραγδαίας ἐξάπλωσης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ πρῶτους Νέους Χρόνους καί ἀργότερα σέ ὁλόκληρο σχεδόν τὸν ὑπόλοιπο κόσμο διὰ μέσου τῶν γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων καί τῆς ἀποικιοκρατίας. Ἐπρόκειτο, ἄλλωστε, γιὰ τὸν μοναδικὸ πολιτισμὸ σέ παγκόσμιον ἐπίπεδο, ὁ ὁποῖος πέτυχε κάτι τέτοιο σέ μεγάλο βαθμό⁴. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ καί μέχρι σήμερα, ὁ ὅρος «Δύση» ἀπέκτησε

² Βλ. ἐνδεικτικὰ Walter Pohl / Clemens Gartner / Richard Payne (ἐπιμ.), *Visions of Community in the Post-Roman World: The West, Byzantium and the Islamic World, 300-1100*, Farnham 2012. J. H. W. G. Liebeschuetz, *East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion*, Leiden/Boston 2015.

³ Βλ. ἐνδεικτικὰ Thomas Bremer, *Der "Westen" als Feindbild im theologisch-philosophischen Diskurs der Orthodoxie*, Europäische Geschichte Online (EGO), ἔκδοσι τοῦ Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz, 13. März 2012, URL: <http://www.ieg-ego.eu/bremert-2012-de>

⁴ Βλ. ἀναλυτικὰ John Roberts, *The Triumph of the West: The Origin, Rise, and Legacy of Western Civilization*, London 1985. Jonathan Daly, *The Rise of Western Power: A Comparative History of*

ευρύτερες διαστάσεις πολύ πέραν της Δυτικής Ευρώπης, επεκτάθηκε γεωγραφικά (συμπεριλαμβάνοντας, για παράδειγμα, τις ΗΠΑ) και απέβη καταλυτικής σημασίας για ποικίλες παγκόσμιες εξελίξεις συνολικά. Αυτό όφειλόταν κυρίως στην υπεροχή, στην έλκυστικότητα και στη δύναμη επιβολής που έδειξε ο Δυτικός πολιτισμός, στοιχίζα στα όποια δεν μπόρεσαν να αντισταθούν οι διάφορες γηγενείς κοινωνίες. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα (και εν μέρει ακόμη μέχρι σήμερα) ο εκσυγχρονισμός μιας κοινωνίας ή ενός κράτους είχε ταυτισθεί με τον εκδυτικισμό τους⁵. Βεβαίως, στο πλαίσιο της προϊούσας παγκοσμιοποίησης, ο όρος «Δύση» έχει απολέσει σε μεγάλο βαθμό την αρχική του σημασία και έχει αποκτήσει άλλες διαστάσεις. Αλλά αυτό δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση ότι είναι πλέον αχρείαστος ή ότι δεν έχει καμία πλέον σημασία, ιδίως δε αν προσεγγίσει κανείς το όλο θέμα από ιστορική σκοπιά⁶.

Τό χαρακτηριστικότερο και πλέον ενδιαφέρον εν προκειμένω είναι ότι η παγκόσμια αυτή εξάπλωση της Δύσης και του Δυτικού πολιτισμού οδήγησε στην εμφάνιση πολλών και ποικίλων αντιδράσεων με τη μορφή του αντιδυτικισμού, τόσο στο παρελθόν όσο και στη σύγχρονη εποχή, οι οποίες άσκησαν πολύπλευρη κριτική στη Δύση από διάφορες πτυχές και σκοποθεσίες πέραν του θρησκευτικού χώρου. Έπομένως, δεν υπάρχει μόνο ο αντιδυτικισμός που αρθρώθηκε ιστορικά σε Όρθόδοξες Έκκλησίες και κοινωνίες, αλλά ένα πλήθος από ανάλογα φαινόμενα, τα όποια παρατηρούνται με διάφορες εκφάνσεις σε ισλαμικές, ασιατικές, αφρικανικές και λατινοαμερικανικές κοινωνίες⁷. Έπρόκειτο εν πολλοίς για μεταγενέστερες μεταμορφώσεις του αρχικού αντιδυτικισμού, ο οποίος τοιουτοτρόπως μπορούσε να λάβει τη μορφή ενός αντι-αμερικανισμού, ενός αντι-ευρωπαϊσμού ή μιας αντι-παγκοσμιοποίησης⁸. Πέραν τούτων, ακόμη και μέσα στις ίδιες τις Δυτικές κοινωνίες ανα-

Western Civilization, London/New York 2014.

⁵ Βλ. ενδεικτικά Jon Thares Davidann, *The Limits of Westernization: American and East Asian Intellectuals Create Modernity, 1860-1960*, London/New York 2019.

⁶ Βλ. γενικά Alastair Bonnett, *The Idea of the West: Culture, Politics, and History*, Basingstoke, Hampshire/New York 2004.

⁷ Για μία συνοπτική συγκριτική ανάλυση, βλ. Ian Buruma / Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies*, New York 2004.

⁸ Για ορισμένα παραδείγματα, βλ. Klaus Buchenau, «Anti-Europeanism in the Balkans, Anti-Americanism in Latin America: A Comparison», *Religion, State & Society* 40 (2012) 379-394. Alexander Stephan (επιμ.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945*, New York/Oxford 2005. Chiara Oldani / Jan Wouters (επιμ.), *The G7, Anti-globalism*

πτύχθηκαν συχνά ρεύματα και ιδέες κριτικές προς τή Δύση, τīs ἐπιλογές, τὰ λάθη καὶ τὰ πολλά της ἐλλείμματα, ὅπως ἀπὸ τόν Friedrich Nietzsche, τόν Arnold J. Toynbee, τή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης καὶ τόν Michel Foucault⁹. Ὡς μνημονευθεῖ ἐδῶ ἐπιπλέον τὸ ἔργο τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου Oswald Spengler γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς Δύσης (*Der Untergang des Abendlandes*, τόμος 1, Βιέννη 1918, καὶ τόμος 2, Μόναχο 1922), τὸ ὁποῖο εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὴν Εὐρώπη, μεταξύ ἄλλων δέ καὶ στὴν Ἑλλάδα¹⁰. Οἱ ἐσωτερικὲς αὐτὲς διεργασίες μέσα στὴν ἴδια τή Δύση τόνισαν τὴν ἀνάγκη τῆς αὐτοκριτικῆς της καὶ ἐνός θετικοῦ ἀνοιγμάτων της πρὸς τόν ὑπόλοιπο κόσμον, ἐνίοτε δέ μὲ τὴ βοήθεια διαφόρων ἐξωγενῶν παραδόσεων καὶ στοιχείων· γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τīs ὀλιστικότερες κοσμοθεωρήσεις τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτισμικῶν παραδόσεων τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖες τοιοιτοτρόπως ἔγιναν ἰδιαίτερα ἐλκυστικὲς καὶ δημοφιλεῖς στὴν ἐκκοσμηκευμένη Δύση¹¹. Ἐπιπλέον, ἡ προσέγγιση, συνάρτηση ἢ καὶ ἄμεση συνεργασία πολλῶν τέτοιων μορφῶν ἀντιδυτικισμοῦ κατέστησαν συχνὰ τελείως ἐφικτὲς στὸ πλαίσιο αὐτό, ὅπως αὐτό μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ κάλλιστα σὲ πολλές συνάφειες ἀνά τὴν ἱστορία μεταξύ τοῦ Ὀρθοδόξου καὶ τοῦ ἰσλαμικοῦ ἀντιδυτικισμοῦ¹². Ἄλλωστε, οἱ δύο αὐτοὶ κόσμοι ἀντιμετώπισαν ἱστορικά σοβαρὰ προβλήματα μὲ τὴ Δύση, τὴν ἐξάπλωσίν της καὶ τὴ διαμορφωτικὴ ἐπίδραση τοῦ κυρίαρχου ἀφήγηματός της¹³, ὅπως αὐτὸ ἔδειξε μὲ πειστικὸ τρόπο ὁ Edward Said σχετικὰ μὲ τόν «Ὀριενταλισμό» ὡς Δυτικὴ ιδεολογία¹⁴.

Οἱ συζητήσεις γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ σημείωσαν σημαντικὴ καμπὴ κατὰ τīs τελευταῖες δεκαετίες, ἰδίως στὸ πλαίσιο τῶν κριτικῶν ρευμάτων τῆς μετανεω-

and the Governance of Globalization, London/New York 2019.

⁹ Βλ. ἐκτενῶς Arthur Herman, *The Idea of Decline in Western History*, New York 1997.

¹⁰ Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. Zaur Gasimov / Carl Antonius Lemke Duque (ἐπιμ.), *Oswald Spengler als europäisches Phänomen. Der Transfer der Kultur- und Geschichtsmorphologie im Europa der Zwischenkriegszeit 1919–1939*, Göttingen 2013.

¹¹ Βλ. ἀναλυτικά Colin Campbell, *The Easternization of the West: A Thematic Account of Cultural Change in the Modern Era*, Boulder, CO 2007.

¹² Βλ. σχετικὰ Daniel Payne, «Orthodoxy, Islam and the “Problem” of the West: A Comparison of the Liberation Theologies of Christos Yannaras and Sayyid Qutb», *Religion, State & Society* 36 (2008) 435–450. Andrew Sharp, *Orthodox Christians and Islam in the Postmodern Age*, Leiden 2012.

¹³ Βλ. γενικά Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford 2002. Βλ. ἐπίσης πρωτοπρ. Θεμιστοκλῆς Μουρτζανός, «Τὸ Ἰσλάμ καὶ ἡ “διεφθαρμένη” Δύση», *Ἀχιλλεῖου Πόλις* 4 (Νοέμβριος 2020) 79–96.

¹⁴ Βλ. Edward W. Said, *Orientalism*, London 1978 (μεταγενέστερη ἔκδοσις μὲ νέο πρόλογο καὶ ἐπίλογο: London 2003).

τερικότητας (postmodernity) καί τών μετα-άποικιακῶν σπουδῶν (postcolonial studies). Συγκεκριμένα, καταβλήθηκε προσπάθεια νά αποδομηθεῖ ἀπό τή μιά πλευρά τό Δυτικό ἀφήγημα γιά ὅλους τούς μὴ Δυτικούς λαούς, τίς κοινωνίες καί τούς πολιτισμούς τους, εἴτε αὐτοί εἶχαν ἀποτελέσει ἐπίσημα Δυτικές ἀποικίες, εἴτε εἶχαν δεχθεῖ ἀπλῶς ἀποσπασματικά τήν ἐπίδραση ὀρισμένων μεμινωμένων Δυτικῶν στοιχείων¹⁵. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως, ἔγινε προσπάθεια νά αποδομηθοῦν οἱ ἀντιλήψεις καί εἰκόνες, τίς ὁποῖες εἶχαν διαμορφώσει οἱ μὴ Δυτικοί λαοί γιά τήν ἴδια τή Δύση, οἱ ὁποῖες ἦταν ἐπίσης παραμορφωτικές¹⁶. Μέ τόν τρόπο αὐτό, ἡ ὅλη συζήτηση ὀδηγήθηκε στήν κριτική θεώρηση καί ἀποδόμηση τοῦ ὅρου «Δύση» αὐτοῦ καθ' ἑαυτόν¹⁷, ὁ ὁποῖος εἶχε καταλήξει νά περιλαμβάνει τελείως ἑτερόκλητα πράγματα καί νά ὀρίζεται ἐν πολλοῖς αὐθαίρετα¹⁸. Οἱ ἀνωτέρω ἐξελίξεις ἀφοροῦν ὄχι μόνο σέ διανοητικές ἀλλαγές μέσα στόν ἐπιστημονικό χῶρο, ἀλλά καί σέ γενικότερες προσεγγίσεις γιά τόν καθορισμό τῆς σύγχρονης Δυτικῆς ταυτότητας καί τοῦ μὴ Δυτικοῦ «ἄλλου». Χαρακτηριστικό δέ εἶναι, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, ὅτι οἱ ἀνωτέρω ἐξελίξεις ἀναφορικά μέ τήν κατανόηση τῆς Δύσης ἔχουν ἐπηρεάσει καί τόν Ὁρθόδοξο χῶρο καί τόν παραδοσιακό ἀντιδυτικισμό του, ὁ ὁποῖος τυγχάνει πλέον οὐσιαστικῆς κριτικῆς σήμερα ἀπό πολλές πλευρές, παρότι παραμένει ἀκόμη ἔντονος σέ πλεῖστα ἐπίπεδα καί ἀσκεῖ εὐρύτερες ἐπιδράσεις.

Ὁ ἑλληνορθόδοξος ἀντιδυτικισμός σήμερα: Παρελθόν καί παρόν, τάσεις καί ἀντιστάσεις

Πῶς τίθεται ὅμως τό ὅλο θέμα σήμερα, καί δὴ στό πλαίσιο τῆς Ἑλλάδας, μᾶς χώρας ἡ ὁποία δοκιμάσθηκε ἔντονα ἀπό τό 2009 καί μετά ἀπό μιά βαθεῖα οἰκονομική, ἀλλά καί γενικότερη κρίση, ἡ ὁποία ἀπό τήν πλευρά της

¹⁵ Βλ. σχετικά Sebastian Conrad / Shalini Randeria (ἐπιμ.), *Jenseits des Eurozentrismus. Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften*, Frankfurt am Main 2002.

¹⁶ Βλ. ἀναλυτικά James G. Carrier (ἐπιμ.), *Occidentalism: Images of the West*, Oxford 1995. Ehsan Bakhshandeh, *Occidentalism in Iran: Representations of the West in the Iranian Media*, London 2015.

¹⁷ Βλ. Riccardo Bavaj, «The West»: A Conceptual Exploration, European History Online (EHO), ἔκδοση τοῦ Institute of European History (IEG), Mainz, 21. November 2011, URL: <http://www.ieg-eu.eu/bavajr-2011-en>

¹⁸ Βλ. Jürgen Osterhammel, «Was war und ist “der Westen”? Zur Mehrdeutigkeit eines Konfrontationsbegriffs», στό: τοῦ ἴδιου, *Die Flughöhe der Adler. Historische Essays zur globalen Gegenwart*, München 2017, σσ. 101–114.

πυροδότησε πολλές αντιδράσεις ενάντια στή Δυτική Ευρώπη και στή Δύση γενικότερα¹⁹; Ποιές εξελίξεις, αλλαγές ή αναπροσαρμογές στο παρόν θέμα μπορούν να επισημανθούν; Αναμφίβολα, η όλη θεματική εκτείνεται πέραν της ανωτέρω οικονομικής κρίσης, η οποία ούτως ή άλλως δεν είχε πρωτεύοντα θρησκευτικό χαρακτήρα ή αιτίες. Όπως προαναφέρθηκε, τό πρόβλημα Άνατολή-Δύση είναι χρονολογικά σαφώς πολύ παλαιότερο και παρουσιάζει πληθώρα εκφάνσεων. Είναι γνωστό, γιά παράδειγμα, ότι ό άρχαιοελληνικός πολιτισμός έπαιξε καταλυτικό ρόλο στήν άνοδο και έντυπωσιακή άνέλιση της Δύσης κατά τούς Νέους Χρόνους²⁰. Άλλά έδω έπρόκειτο βασικά γιά μιά συγκεκριμένη νεωτερική πρόσληψη της άρχαίας Έλλάδας από τί Δυτική Ευρώπη, ή όποία θεώρησε τόν έαυτό της ως άποκλειστικό, άξιο και νόμιμο κληρονόμο και άναγεωπή της. Άλλά ή διαδικασία ατή δέν συνέβαλε σέ κάποια θετικότερη σχέση μεταξύ της Δύσης και του Νέου Έλληνισμού κατά τήν περίοδο ατή, αλλά άντιθέτως σέ μιά περισσότερο περιφρονητική στάση της πρώτης άπέναντι στόν δεύτερο, ό όποιος –και έξ αίτίας της Όρθόδοξης παραόδου– είχε μάλιστα θεωρηθεί άνάξιος συνεχιστής της άρχαιοελληνικής κληρονομιάς. Έδω πρόκειται γιά τό θέμα της διαχρονικής συνέχειας του έλληνικού πολιτισμού συνολικά, τό όποιο έχει από τήν πλευρά του πυροδοτήσει διάφορες συζητήσεις και διαφωνίες²¹.

Αυτές και άλλες διαφορές μέ τί Δύση έγιναν φανερές στόν έλληνικό χώρο κατά τήν περίοδο της Τουρκοκρατίας, έμφανίσθηκαν δέ πιό έντονα πρίν από τήν Έπανάσταση του 1821 και στό πλαίσιο του λεγομένου «Νεοελληνικού Διαφωτισμού». Έπρόκειτο γιά μιά περίοδο αύξημένων έπαφών μέ τί Δυτική Ευρώπη διά μέσου των εκεί Έλλήνων λογίων, έμπόρων και φοιτητών, οι όποιες προκάλεσαν διάφορες άντιδυτικές άντιδράσεις από τήν πλευρά του Οίκουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καθώς και διαφόρων άλλων έκκλησιαστικών ή παραδοσιαρχικών κύκλων²². Χαρακτηριστική είναι

¹⁹ Βλ. ένδεικτικά Iannis Konstantinidis, «Anti-Europeanism on the Rise: The Case of Greece», στό: Patrick Moreau / Birte Wassenberg (έπιμ.), *European Integration and New Anti-Europeanism II: The 2014 European Election and New Anti-European Forces in Southern, Northern and Eastern Europe*, Stuttgart 2016, σσ. 41–53.

²⁰ Βλ. Bruce S. Thornton, *Greek Ways: How the Greeks Created Western Civilization*, San Francisco 2002.

²¹ Βλ. σχετικά Christos Yannaras, *Wem gehört die griechische Antike?* (Erfurter Vorträge zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums, 8), Erfurt 2009.

²² Βλ. σχετικά Vasilios N. Makrides, «The Enlightenment in the Greek Orthodox East: Appropriation, Dilemmas, Ambiguities», στό: Paschalis M. Kitromilides (έπιμ.), *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*, Oxford 2016, σσ. 17–37.

έδω ή περίπτωση του ιερομονάχου Ἀθανασίου Παρίου (1721-1813) καί τῆς ἀντιδυτικῆς ρητορικῆς του, ὁ ὁποῖος μάλιστα ταύτιζε τή «Δύση» μέ τήν «Εὐρώπη»²³. Πολύ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐπίσης ἡ συχνά ἐπιχειρηθεῖσα Ὁρθόδοξη νομιμοποίηση τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μέσα σέ ἓνα ἀκραφνῶς ἀντιδυτικό πλαίσιο ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας καί σχεδίου δράσης. Χαρακτηριστικό ἦταν ἐδῶ το κείμενο *Πατρική Διδασκαλία* (Κωνσταντινούπολη 1798), κατά τό ὁποῖο ἡ ἄνοδος τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας συνέβη ἀπόλυτα σύμφωνα μέ τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ. Τό τελευταῖο προέβλεπε τήν ὑποδούλωση τῶν Ὁρθόδοξων στούς Ὁθωμανούς γιά νά ἐμποδίσει τοιουτοτρόπως μιά πιθανή ἔνωσή τους μέ τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία, καθῶς καί τήν ἐπακόλουθη ὑποταγή τους στήν παπική ἐξουσία²⁴. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὑπῆρχαν ἀρκετοί καί δῆ σημαντικοί Ὁρθόδοξοι κληρικοί, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναπτύξει μιά δημιουργικότερη σχέση μέ τή Δύση σέ διάφορα ἐπίπεδα, ἀσχέτως ἂν ἀσκοῦσαν ταυτόχρονα κριτική σέ ὀρισμένες ἐξελίξεις της (π.χ. στήν ἄνοδο τῆς ἀθεΐας)²⁵. Ἡ περίπτωση τοῦ λογίου ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου Βούλγαρη (1716-1806) εἶναι πολύ χαρακτηριστική στό σημεῖο αὐτό²⁶ καί διαχωρίζεται σαφῶς ἀπό τό ἀντιδυτικό ἀφήγημα πολλῶν ἄλλων Ὁρθόδοξων τῆς ἐποχῆς του, τό ὁποῖο ἦταν βασικά στεῖρο, πολωτικό καί διχαστικό.

Τά ἀνωτέρω προβλήματα παρουσιάσθηκαν ἐντονότερα καί μετά τήν ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους τό 1830 κατά τόν 19ο αἰῶνα, ἰδίως λόγω τῆς διαρκoῦς καί ποικιλόμορφης ἐξάρτησής του ἀπό τίς Δυτικές δυνάμεις²⁷, οἱ ὁποῖες οὕτως

²³ Βλ. εἰδικά Vasilios N. Makrides, *Griechisch-orthodoxe antiwestliche und antieuropäische Kritik um die Wende zum 19. Jahrhundert*, Themenportal Europäische Geschichte, 2013, URL: <http://www.europa.clío-online.de/2013/Article=631>

²⁴ Βλ. σχετικά Richard Clogg, «The "Dhidhaskalia Patriki" (1798): An Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda», *Middle Eastern Studies* 5 (1969) 87–115. Heinz Ohme, «"Gottes Zügel für das Abendland" – "Gottes Gesandter zu unserer Rettung": Das Osmanische Reich in der Sicht des Ökumenischen Patriarchates im Kampf gegen Aufklärung und Freiheitspropaganda am Vorabend der griechischen Revolution», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 122 (2011) 82–99.

²⁵ Βλ. ἀναλυτικά Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Υπάρχει ἀνάγκη καί δυνατότητα θετικής ἀξιολόγησης τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπό Ὁρθόδοξη σκοπιά; Κριτικές παρατηρήσεις καί προτάσεις», στό: Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Εἰδική Συνοδική Ἐπιτροπή Πολιτιστικῆς Ταυτότητας (ἐπιμ.), *Ἑλληνικός καί Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός. Πρακτικά Δ' Συνεδρίου*, Ἀθήνα 2016, σσ. 239–284.

²⁶ Βλ. ἐκτενῶς Iannis C. Carras, «Understanding God and tolerating humankind: Orthodoxy and the Enlightenment in Eugenios Voulgaris (1716-1806) and Platon Levshin (1737-1812)», στό: Paschalis Kitromilides (ἐπιμ.), *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*, Oxford 2016, σσ. 73–140.

²⁷ Βλ. σχετικά "Ἑλλη Σκοπετέα, *Τό «Πρότυπο Βασίλειο» καί ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὁψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στήν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Ἀθήνα 1988.

ἢ ἄλλως εἶχαν συμβάλλει ἀποφασιστικά στή δημιουργία καί ἀνεξαρτησία του. Ὑπὸ μία ἔννοια, πρόκειται γιὰ ἓνα σημαντικότερο διλήμμα, τό ὁποῖο ἔχει ταλανίσει ὅλες τίς νεοελληνικές ἐξελιξεις μέχρι τίς μέρες μας καί ἀποτελεῖ κύριο τμήμα τοῦ «πολιτισμικοῦ διύισμου» τῆς χώρας, ἡ ὁποία συνεχίζει νά παλινδρομεῖ ἀνάμεσα στούς δύο αὐτούς πόλους, μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης. Τό θέμα αὐτό ἔχει ἤδη ἐξετασθεῖ καί σχολιασθεῖ ἐκτενῶς καί ποικιλοτρόπως²⁸. Μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχουν διάφοροι φορεῖς (π.χ. πολιτικοί, οἰκονομικοί, πνευματικοί), τόσο σέ θεσμικό ὅσο καί σέ ἀτομικό ἐπίπεδο, οἱ ὁποῖοι στρέφονται περισσότερο πρὸς τή Δύση καί τονίζουν τή σημασία της γιὰ τή σύγχρονη Ἑλλάδα καί τό μέλλον της. Παράλληλα ὅμως, ὑπῆρχαν καί ὑπάρχουν ἄλλοι φορεῖς, οἱ ὁποῖες βλέπουν τόν Ἑλληνισμό περισσότερο σέ σχέση μέ τήν Ἀνατολή ἢ τουλάχιστον στό πλαίσιο τῆς μακρόχρονης παραδόσης τοῦ ἑλληνορθόδοξου ἀντιδυτικισμοῦ. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί ἡ κουλτούρα της γενικότερα ἐντάσσονται κυρίως στή δεύτερη κατηγορία καί συμβάλλουν ἀποφασιστικά στήν ἀντιδυτική αὐτή παράδοση μέ ποικίλους τρόπους. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὑπάρχουν πολλές ἐπικαλύψεις καί «γκρίζες ζῶνες» ἀνάμεσα στά δύο αὐτά πεδία προσανατολισμοῦ, τά ὁποῖα περιγράφηκαν παραπάνω μέ ἀρκετά σχηματικό τρόπο. Γενικῶς, δέν θά πρέπει νά λησμονεῖται ὅτι ὁ ἑλληνικός ἀντιδυτικισμός εἶναι εὐρύτερο καί πολυεπίπεδο φαινόμενο, τό ὁποῖο δέν περιορίζεται μόνο στόν Ὁρθόδοξο χῶρο. Ἀπό τήν ἴδρυσή τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους μέχρι καί σήμερα ἐκδηλώθηκαν λοιπόν πλείστες ὅσες μορφές ἀντιδυτικισμοῦ (π.χ. κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ, οἰκονομικοῦ, πολιτισμικοῦ) γιὰ διαφορετικές αἰτίες²⁹. Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, οἱ ἀντιδυτικισμοί αὐτοί σχετίσθηκαν καί μέ τήν Ὁρθοδοξία καί ὑπῆρξαν ἀντίστοιχες ἐπικαλύψεις, πέρα ἀπό τίς ἀδιαμφισβήτητες διαφορές τους (π.χ. συσχετίσεις μεταξύ τοῦ ἀντιδυτικισμοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας καί ἐκείνου πού προέρχεται ἀπό τόν χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς γενικότερα). Ἀλλά σέ πολλές περιπτώσεις τέτοιοι ἀντιδυτικισμοί κινήθηκαν καί ἀναπτύχθηκαν αὐτόνομα, χωρίς οὐσιαστικές ἐπαφές μέ τήν Ὁρθόδοξη παράδοση. Τό γεγονός αὐτό καί μόνο ἀρκεῖ ὥστε νά μὴν ἀποδίδονται οἱ ἀντιδυτικές τάσεις στήν Ἑλλάδα συλλήβδην καί ἀδιάκριτα στή δῆθεν ἀποκλειστική ἐπίδραση τῆς Ὁρθοδοξίας.

²⁸ Βλ. γενικά Patrick Leigh Fermor, *Roumeli: Travels in Northern Greece*, London 1966. Michael Herzfeld, *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge 1987. Nikiforos P. Diamandouros, *Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece* (Estudios / Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, 50), Madrid 1994.

²⁹ Βλ. τί χρήσιμη ἐπισκόπηση καί ἀνάλυση τοῦ Βασίλη Γούναρη, «Ἡ Ἑλλάς ἀντίκει εἰς τήν Δύση: Ἀποτιμώντας τόν ἑλληνικό ἀντιδυτικισμό κατὰ τόν 20ό αἰῶνα», στό: Γιάννης Βούλγαρης / Κώστας Κωστής / Σωτήρης Ριζᾶς (ἐπιμ.), *Ὁ μέγας μετασχηματισμός: Κράτος καί πολιτικά στήν Ἑλλάδα τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 2020, σσ. 595–621.

Ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας παρουσιάζει βεβαίως πολλές ιδιαιτερότητες, ἀλλὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ τρόπον τινά μοναδική καί ἀνεπανάληπτη. Ὑπάρχουν καί ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες καί ἀντίστοιχα πολιτισμικά σύνολα, ὅπου παρουσιάζονται *mutatis mutandis* ἀνάλογες ιδιαιτερότητες στοῦ ἐκάστοτε ἱστορικό-κοινωνικό τους περιβάλλον³⁰. Κλασικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἀρχικά ἡ Ρωσική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στή μετακομμουνιστική περίοδο, ἡ ὁποία ἀσκεῖ σαφεῖ κριτική στοῦ Δυτικό μοντέλο νεωτερικότητας³¹ καί φυσικά ἐπηρεάζεται ἀπὸ διάφορα ἐναλλακτικά γεωπολιτικά μοντέλα, τὰ ὁποῖα εὐδοκίμουν στή ρωσική παράδοση λόγω τῆς ἰδιαίτερης γεωγραφικῆς θέσεως τῆς χώρας μεταξύ Εὐρώπης καί Ἀσίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ τὴν γεωπολιτική ἰδεολογία τοῦ Εὐρασιατισμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχικά ἐμφανισθῇ κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 καί ἐπιβιώνει σήμερα μὲ μιά νέα μορφή, ὑποστηρίζοντας τὴ θεμελιώδη πολιτισμική ἰδιαιτερότητα τῆς Ρωσίας καί ἀκολούθως τὴ διαφοροποίησίν της ἀπὸ τὸ Δυτικό μοντέλο ταυτότητας καί ἀνάπτυξης³². Ἕνα ἄλλο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ Ρουμανική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε σὲ μιά περιοχὴ, στὴν ὁποία συνυπῆρχαν πολλές Δυτικές χριστιανικὲς Ἐκκλησίες καί στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἀνέκαθεν μιά γηγενὴ λατινική παράδοση (πρβλ. καί τὴν ὑφὴ τῆς ρουμανικῆς γλώσσας). Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ὑπάρχει ἐδῶ γενικά μιά σαφῶς διαφοροποιημένη ἀξιολόγηση καί ἀντιμετώπιση τῆς Δύσης ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες, παρ' ὅλη τὴν παράλληλη ὑπαρξὴ ἐνὸς εἰδικότερου ρουμανικοῦ Ὁρθοδόξου ἀντιδυτικισμοῦ³³.

Ἐπιπλέον, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀγνοήσῃ κανεὶς τὴ συνεχῶς αὐξανόμενη καί ἰσχυρότερη πρόσδεση τῆς Ἑλλάδας στὸν Δυτικό κόσμον ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου καί μετὰ, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴν ἔνταξίν της στὴ Βορειοατ-

³⁰ Βλ. σχετικά Vasilios N. Makrides / Dirk Uffelman, «Studying Eastern Orthodox Anti-Westernism: The Need for a Comparative Research Agenda», στὸ: Jonathan Sutton / Wil van den Bercken (ἐπιμ.), *Orthodox Christianity and Contemporary Europe*, Leuven 2003, σσ. 87–120.

³¹ Βλ. γενικά Christopher Selbach, «The Orthodox Church in Post-Communist Russia and Her Perception of the West: A Search for a Self in the Face of an Other», *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 10 (2002) 131–173.

³² Βλ. ἀναλυτικά Mark Bassin, «Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space» *Slavic Review* 50 (1991) 1–17. Mark J. Sedgwick, «Neo-Eurasianism in Russia», στὸ: τοῦ ἴδιου, *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*, Oxford 2004, σ. 221–240. Stefan Wiederkehr, *Die eurasische Bewegung. Wissenschaft und Politik in der russischen Emigration der Zwischenkriegszeit und im postsowjetischen Russland*, Köln 2007.

³³ Βλ. σχετικά Nicolai Staab, *Rumänische Kultur, Orthodoxie und der Westen. Der Diskurs um die nationale Identität in Rumänien aus der Zwischenkriegszeit*, Frankfurt am Main 2011.

λαντική Συμμαχία (NATO) τό 1952 καί αὐτήν στήν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα (ΕΟΚ) τό 1981. Τό διαδεδομένο ἰδεολογικὸ σύνθημα «ἀνήκομεν εἰς τὴν Δύσιν» μπορεῖ μὲν νά λειτούργησε θετικά ὡς ἓνα βαθμὸ, ἰδίως ἐξ αἰτίας τοῦ θεωρουμένου κομμουνιστικοῦ κινδύνου ἐξ Ἀνατολῶν, καί νά συμπεριέλαβε στοὺς κόλπους του καί τὴν Ἐκκλησίαν γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, παρὰ τὰ ἰσχυρὰ παραδοσιακά ἀντιδυτικὰ στοιχεῖα τῆς τελευταίας. Ἐν τούτοις, δέν μπόρεσε νά κατευνάσει σέ καμία περίπτωσι τὸν συνεχῶς αὐξανόμενο εὐρύτερο ἀντιδυτικισμό στὴ χώρα, ὁ ὁποῖος στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἔλαβε τὴ μορφὴ ἑνὸς ἀντι-ἀμερικανισμοῦ ἢ καί ἑνὸς ἀντι-εὐρωπαϊσμοῦ³⁴. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς ἔγιναν πολὺ ἐντονότερες μετὰ τὸ τέλος τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς μεταπολίτευσης (1974-1981), ἡ ὁποία ὁδήγησε στήν ἄνοδο τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν ἐξουσία τό 1981, ἑνὸς νέου πολιτικοῦ μορφώματος, τό ὁποῖο ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ἐκμεταλλεύθηκε ἰδανικά τίς ἀντιδυτικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς μέ λαϊκιστικὸ τρόπο γιὰ νά αὐξήσει τὴ δύναμιν καί ἐπιρροή του. Παρὰ τὴν ἐντονη ἀντιδυτικὴ ρητορικὴ του κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐξουσίας του (1981-1989), τὸ ΠΑΣΟΚ κατέφυγε στήν πράξιν στοὺς ἀναγκαίους συμβιβασμούς, ἀκροβατώντας μετὰ ρητορικῶν ἀντιδυτικῶν ἀκροτήτων καί μιᾶς οὐσιαστικῆς Realpolitik σέ στενὴ συνάφεια μέ τὴ Δύσιν³⁵.

Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ὁ πολιτικὸς καί κοινωνικὸς αὐτὸς ἀντιδυτικὸς προσανατολισμὸς εἶχε ἀντίκτυπο καί βρῆκε ὑποστηρικτὲς καί στὸν Ὁρθόδοξο χώρο, ἂν καί ὄχι στοὺς κόλπους τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεραφεῖμ (1974-1998) ἀκολουθοῦσε τότε μιὰ περισσότερο συνετὴ, πραγματιστικὴ καί μετριοπαθεῖ στρατηγική. Τὸ ΠΑΣΟΚ βεβαίως εἶχε δρομολογήσει μιὰ σχετικῶς συγκρατημένη ἐκκοσμηκευτικὴ πολιτικὴ μέ νέα νομοθετήματα (π.χ. γιὰ τὸν πολιτικὸ γάμο, τὴν ἀποποινικοποίηση τῆς μοιχείας), τὰ ὁποῖα εἶχαν δημιουργήσει ἐντάσεις μέ τὴν Ἐκκλησίαν. Μιὰ ἐντονότερη σύγκρουσις μέ τὴν Ἐκκλησίαν συνέβη τό 1987 σχετικὰ μέ τὸ θέμα τῆς κρατικοποίησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί μοναστηριακῆς περιουσίας³⁶. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ πρώτη ἄνοδος τῶν σοσιαλιστῶν στήν ἐξουσία

³⁴ Βλ. ἀναλυτικὰ Ioannis Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, London 2007. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ὁ ἀντιαμερικανισμὸς στὴν Ἑλλάδα, 1947-1989*, Ἀθήνα 2016.

³⁵ Βλ. Ilias Pappas / Georgia Dimari, «The Transition of Panhellenic Socialist Movement (PASOK) from a Eurosceptic Party into European Social-Democratic Party between 1974 and 1987», *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities* 7/3 (2108) 26–35.

³⁶ Βλ. σχετικὰ Ἰωάννης Μ. Κονιδάκης, *Ὁ νόμος 1700/1987 καί ἡ πρόσφατη κρίσις στὶς σχέσεις*

καί ἡ ἐπακόλουθη ἀλλαγὴ τοῦ δημοσίου ἀφηνήματος στὴ χώρα παρουσιάσθηκαν ἀρκετὰ ἐλκυστικές γιὰ τὸν παραδοσιακὸ ἀντιδυτικισμό πολλῶν Ὁρθοδόξων. Τό ἴδιο συνέβη καί μέ τὸν ἀντιδυτικισμό τῆς Ἀριστερᾶς, ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ὁποίας διάφοροι ἔδειξαν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία καί τὴν παράδοσή της. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δὲν ἦταν ἀναμενόμενη, δεδομένου ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ οὐσιαστικά ἐτερόκλητους καί ἐν πολλοῖς ἐχθρικά διακείμενους ἀναμεταξύ τους χώρους λόγῳ τοῦ προσφάτου παρελθόντος καί συγκεκριμένα τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου (1946-1949). Ἄλλωστε, ἡ Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε βασικὸ πυλῶνα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ στὴ χώρα μετὰ τὸν Ἐμφύλιο πόλεμο καί κατὰ τὴ δικτατορία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ προσέγγιση αὐτὴ μεταξύ Ἀριστερᾶς καί Χριστιανισμοῦ γενικότερα δὲν ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση σέ εὐρύτερη κλίμακα. Ὅς σημειωθῶν ἀρχικὰ οἱ σχετικές ἐξελίξεις στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, καθὼς καί στὴ Λατινικὴ Ἀμερική, ἐκεῖ δὲ ἰδίως στὸ πλαίσιο τῆς «θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης»³⁷. Σέ μιὰ παλαιότερη περίπτωση, ὁ ἀντιδυτικισμὸς τῆς Ρωσικῆς Ὁρθοδοξίας εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμο στὴν ἀντιπαράθεσή της μέ τὴ Δύση, παρὰ τὸν ἀθεϊστικὸ καί ἀντιθρησκευτικὸ χαρακτήρα τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος καί παρὰ τὴν προηγουμένη συστηματικὴ καταδίωξη τῆς θρησκείας γενικά (ἰδίως κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1930)³⁸.

Στὴν Ἑλλάδα ἡ προσέγγιση Ὁρθοδοξίας καί Ἀριστερᾶς μέ σαφεῖς ἀντιδυτικές τάσεις συνέβη κυρίως στὸ πλαίσιο τοῦ λεγομένου «Νεοορθόδοξου ρεύματος»³⁹, μιᾶς μὴ συμπαγοῦς καί μὴ ὁργανωμένης κίνησης ὀρισμένων διανοομένων καί καλλιτεχνῶν, οἱ ὅποιοι ξεκίνησαν τρόπον τινὰ μιὰ κοινὴ ἀναζήτησι

Ἐκκλησίας καί Πολιτείας (ἀνατύπωση μέ συμπλήρωμα), Ἀθήνα 1991. Isabelle Dépret, «Tradition orthodoxe et symboles religieux en Grèce. La loi sur le patrimoine ecclésiastique», *Archives de sciences sociales des religions* 149 (2010), 129–150.

³⁷ Βλ. σχετικὰ Christopher Rowland (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Liberation Theology*, Cambridge 2007.

³⁸ Βλ. ἐνδεικτικὰ William B. Stroyen, *Communist Russia and the Russian Orthodox Church, 1943-1962*, Washington, D.C. 1967. Michail W. Schkarowskij, «Die russisch-orthodoxe Kirche und der Sowjetstaat in den Jahren 1940 bis 1950», στὸ: Peter Koslowski / Elisabeth Michels, (ἐπιμ.), *Religionspolitik zwischen Cäsaropapismus und Atheismus: Staat und Kirche in Russland von 1825 bis zum Ende der Sowjetunion*, München 1999, σσ. 77–92.

³⁹ Βλ. σχετικὰ Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Νεοορθόδοξοι», στὸ: Βασίλης Βαμβακάς / Παναγὴς Παναγιωτόπουλος (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα στὴ Δεκαετία τοῦ '80. Κοινωνικό, πολιτικό καί πολιτισμικό λεξικό*, Ἀθήνα 2014, σ. 360–363. Sotiris Mitralaxis, «“A Luscious Anarchism in All of This”: Revisiting the 1980s and 1990s Greek “Neo-Orthodox” Current of Ideas», *Journal of Modern Greek Studies* 37 (2019) 295–326.

έντοπισμού τῶν ἰδιαζόντων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἑλληνορθοδόξου τρόπου θέασης τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀντίστοιχου τρόπου ζωῆς, πέρα ἀπό τίς ἐξωγενεῖς καί παραμορφωτικές Δυτικές ἐπιδράσεις κατὰ τοὺς Νέους Χρόνους, οἱ ὁποῖες θεωροῦνταν ὅτι εἶχαν οὐσιαστικά ἀποξενώσει τόν Ἑλληνισμό καί τήν Ὁρθοδοξία ἀπό τίς κοινές καί γνήσιες ρίζες τους. Ἡ ἀνακάλυψη λοιπόν τῆς ἰδιοπροσωπίας τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» σέ πλήρη ἀντιδιαστολή πρὸς τή Δύση ἀποτελέσσε κύριο στόχο τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖες ὅμως δέν ἔγιναν μέ συστηματικότερο τρόπο καί δέν θεσμοποιήθηκαν ἀνάλογα. Βεβαίως, κάτι τέτοιο εἶχε ἐπιχειρηθεῖ ἤδη ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1960 ἀπό μιὰ νέα γενιά Ὁρθοδόξων στοχαστῶν μέ πρωταγωνιστή τόν θεολόγο καί φιλόσοφο Χρῆστο Γιανναρά, ἡ ὁποία εἶχε τότε ἐπικρίνει τόν κατὰ τή γνώμη τους ἐπικίνδυνο ἐκδυτικισμό τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί θεολογίας, εἶχε δέ συμβάλει ἀποφασιστικά στήν ἄρθρωση τοῦ ἑλληνορθοδόξου ἀντιδυτικού ἀφηγήματος τίς τελευταῖες δεκαετίες⁴⁰. Τό χαρακτηριστικό ὅμως εἶναι ὅτι κατὰ τήν δεκαετία τοῦ 1980 ἓνα ἀνάλογο ἐνδιαφέρον γιά τήν Ὁρθοδοξία καί τήν ἐνδεχόμενη συμβολή της στή νεοελληνική ταυτότητα εἶχε ἐπιδειχθεῖ δημόσια ἀπό μεμονωμένους Ἀριστεροῦς στοχαστές καί καλλιτέχνες (π.χ. τόν Κωστή Μοσκόφ, τόν Κώστα Ζουράρι, τόν Διονύση Σαββόπουλο), οἱ ὁποῖοι εἶχαν ζήσει καί σπουδάσει στή Δύση (π.χ. στή Γαλλία) γιά μακρό διάστημα. Βεβαίως, οἱ ἐνδεχόμενες ποικίλες αἰτίες καί καταβολές (τόσο ἐγγενεῖς ὅσο καί ἐξωγενεῖς) τοῦ ἀντιδυτικισμοῦ τους πρέπει νά διερευνηθοῦν περαιτέρω. Σημαντικό πάντως εἶναι ὅτι αὐτοί δέν εἶχαν κάποια στήριξη ἀπό τά πολιτικά κόμματα καί ρεύματα, στά ὁποῖα ἀνῆκαν ἢ μέ τά ὁποῖα σχετίζονταν ἰδεολογικά. Ἀλλά τό ἴδιο ἴσχυσε καί γιά τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ὁρθόδοξης πλευρᾶς στό ὅλο ρεῦμα (π.χ. τόν Παναγιώτη Νέλλα, ἰδρυτή τοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ «Σύναξη» τό 1982, τό ὁποῖο εἶχε καί ἔχει εὐρεία κυκλοφορία πέραν τοῦ στενοῦ θρησκευτικοῦ χώρου), οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν στήριξη οὔτε ἀπό τήν ἐπίσημη Ἐκκλησία, οὔτε ἀπό τήν ἀκαδημαϊκή θεολογία. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός αὐτό, ἡ παραπάνω περίπτωση τῆς «Νεοορθοδοξίας» ἀποκαλύπτει τή δυναμική τοῦ ἀντιδυτικισμοῦ στόν ἑλληνικό χώρο, τίς πολλές του διασυνδέσεις, ἀναπροσαρμογές καί μεταλλάξεις, καθὼς καί τίς δυνατότητες συνεργασίας πολλῶν καί δὴ ἐτεροκλήτων φορέων μεταξύ τους, τοὺς ὁποῖους οὐσιαστικά ἐνώνει ὁ ἀντιδυτικός αὐτός προσανατολισμός γενικά.

Οἱ ἀνωτέρω ἐξελίξεις συνέβησαν βεβαίως μετά τήν ἐπίσημη ἔνταξη τῆς

⁴⁰ Βλ. ἐνδεικτικά Χρῆστος Γιανναράς, *Ἡ Εὐρώπη γεννίθηκε ἀπὸ τό «Σχίσμα»*, Ἀθήνα 2015.

χώρας στήν ΕΟΚ τό 1981, κάτι τό όποίο είχε έπικριθεί από διαφόρους φορείς στή χώρα, μεταξύ άλλων δέ και από μέλη τής εκκλησιαστικής ιεραρχίας, από μοναστικούς κύκλους, από Όρθόδοξους στοχαστές, καθώς και από διάφορες Όρθόδοξες κινήσεις, ιδίως δέ από αυτές που έντάσσονται στόν ευρύτερο χώρο του Όρθόδοξου σκληροπυρηνισμού (rigorism/fundamentalism)⁴¹. Απόψεις κατά τής ένταξης τής Ελλάδας στήν ΕΟΚ και στίς καταστροφικές συνέπειές της είχαν εκφράσει και πολλοί Όρθόδοξοι σέ ένα έντονο αποκαλυπτικό και συνωμοσιολογικό πλαίσιο, βασισμένο κυρίως σέ συγκεκριμένες έρμηνείες τής *Αποκάλυψης του Ιωάννου* και τής αναμενόμενης έλευσης του Άντιχρίστου⁴². Βεβαίως, ή σύνδεση τής Όρθόδοξης αποκαλυπτικής γραμματείας μέ τίς εκάστοτε πολιτικές εξέλιξεις –και δή μέ σαφή αντιδυτική στόχευση και ποικίλα σενάρια συνωμοσίας και έπερχόμενης μεγάλης καταστροφής– άποτελεί παλαιότερο φαινόμενο, τό όποίο ευδοκίμησε ιδιαίτερα στόν Όρθόδοξο χώρο⁴³. Αυτό που χρειάζεται νά τονισθεί είναι πάντως ή διάσταση μεταξύ τής συνήθους αντιδυτικής ρητορικής και των εκάστοτε πραγμαστικών αποφάσεων των έν λόγω φορέων. Γιά παράδειγμα, στή μοναστική κοινότητα του Άγιου Όρους ευδοκμοῦσαν άνεκαθεν αντιδυτικές τάσεις ποικίλης ύψης, και αυτό παρατηρήθηκε έν πολλοίς και μετά τήν είσοδο τής Ελλάδας στήν ΕΟΚ. Άλλά στό πλαίσιο αυτό τό Άγιον Όρος άρχισε νά λαμβάνει σημαντική χρηματική βοήθεια γιά τήν αναστήλωση και συντήρηση των μοναστηριακών του συγκροτημάτων, τήν όποία και δέχθηκε άσμένως, γεγονός που μακροχρόνια άλλαξε ριζικά τόν παραδοσιακό του χαρακτήρα μέ τήν είσβολή εκεί πολλών μορφών του σύγχρονου πολιτισμού⁴⁴. Ευνόητο είναι λοιπόν ότι στήν πράξη ό Όρθόδοξος αντιδυτικισμός έχει όρια, περιορισμούς και συμβιβασμούς, όπως και κάθε άλλη άπόλυτη ιδεολογία.

Οί αντιδυτικές αυτές τάσεις σημαδεύθηκαν επίσης χαρακτηριστικά από

⁴¹ Βλ. σχετικά Vasilios N. Makrides, «Orthodox Christian Rigorism: Attempting to Delineate a Multifaceted Phenomenon», *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society* 3 (2016) 216-252. Aristotle Papanikolaou / George E. Demacopoulos (έπιμ.), *Fundamentalism or Tradition: Christianity after Secularism*, New York 2020.

⁴² Βλ. Vasilios N. Makrides, «Problemfall (West-)Europa aus griechisch-orthodoxer Sicht», *Religion und Gesellschaft in Ost und West (RGOW)* 40/1 (2012) 17-19.

⁴³ Βλ. εκτενώς Astérios Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l' époque turque, 1453-1821. Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Thessalonique 1982.

⁴⁴ Βλ. εκτενώς Lukasz Fajfer *Modernisierung im orthodox-christlichen Kontext. Der Heilige Berg Athos und die Herausforderung der Modernisierungsprozesse seit 1988*, Frankfurt am Main 2013.

τίς ριζικές εξελίξεις μεταξύ των ετών 1989 καί 1991, οι οποίες προήλθαν από την κατάρρευση των καθεστώτων του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», στίς περιοχές του οποίου υπήρχε ιστορικά μεγάλος αριθμός Όρθοδόξων πληθυσμών. Σέ συνδυασμό λοιπόν μέ τό τέλος τῆς ἀντιθρησκευτικῆς πολιτικῆς τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων, στίς περιοχές αὐτές παρατηρήθηκε μιᾶ ἀναβίωση τῶν θρησκευτῶν σέ μεγάλο βαθμό, καί φυσικά τῆς Όρθόδοξης Έκκλησίας, ἡ ὁποία στήν περίπτωση αὐτή ἀκολούθησε ἐν πολλοῖς ἀντιδυτικές κατευθύνσεις⁴⁵. Τοῦτο ὀφειλόταν σέ πολλούς καί συνυφασμένους μεταξύ τους λόγους: Κατ' ἀρχάς, ἡ κατάρρευση τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων θεωρήθηκε ἀπό πολλούς ὡς νίκη καί ὀριστική ἐπικράτηση τῆς Δύσης καί τοῦ ἀντίστοιχου τρόπου ζωῆς, ὅχι μόνο στίς πρῶν κομμουνιστικές χώρες, ἀλλά καί σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἐπρόκειτο γιά τή νέα τάξη πραγμάτων, ἡ ὁποία πυροδότησε πολλές συζητήσεις σχετικά μέ τά εἰδικότερα γνωρίσματά της καί τίς ἐπιπτώσεις της. Γνωστή εἶναι ἄλλωστε ἡ θεωρία τοῦ Francis Fukuyama σχετικά μέ τό «τέλος τῆς ἱστορίας» μετά τήν πτώση τοῦ κομμουνισμοῦ καί τήν ἐπικράτηση τῶν φιλελεύθερων ἰδανικῶν καί τῆς ἐλευθερῆς ἀγορᾶς σέ ὁλόκληρο τόν κόσμον⁴⁶. Ἐπιπλέον, τό κρατικά ἐλεγχόμενο καί καταπιεζόμενο θρησκευτικό πεδίο στίς πρῶν κομμουνιστικές χώρες ἔπρεπε πλέον νά ἀπελευθερωθεῖ πλήρως καί νά καταστῇ προσιτό στίς ἐπιθυμίες κάθε θρησκείας νά ἐξαπλωθεῖ ἐκεῖ κατά τή βούλησή της – αὐτό ἦταν τουλάχιστον τό αἶτημα πολλῶν χριστιανικῶν Έκκλησιῶν καί κοινοτήτων τῆς Δύσης. Ἡ νέα αὐτή κατάσταση πυροδότησε ἅμεσα πολλές ἀντιδράσεις ἰδίως ἀπό τήν πλευρά τῶν Όρθοδόξων Έκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες πρῖν ἀπό τόν κομμουνισμό ἀπολάμβαναν κρατική προστασία καί ἰδιαίτερα προνόμια στήν κοινωνία καί οἱ ὁποῖες ἤθελαν φυσικά νά ἐλέγξουν μέ ἀποκλειστικό τρόπο τίς θρησκευτικές ἐξελίξεις συνολικά στή μετακομμουνιστική ἐποχή. Κλασικό παράδειγμα τῶν συγκρούσεων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἡ Ρωσία, ἡ ὁποία πέρασε ἀπό τό μεταβατικό αὐτό στάδιο διά μέσου τῆς ἀνωτέρω στρατηγικῆς καί τῆς ὁποίας ἡ Έκκλησία ἔδειξε ἰδιαίτερα ἀντιδυτικές στάσεις στήν προσπάθεια νά ἀνακτήσει πάλι τήν προνομίονα σχέση της μέ τό κράτος. Εἶναι χαρακτηριστικό δέ ὅτι ἕνας πρῶμος καί φιλελεύθερος νόμος γιά τίς θρησκευτικές ὁργανώσεις καί τή θρησκευτική ἐλευθερία τοῦ 1990 ἐκεῖ ἀντικαταστάθηκε μέ ἕναν σαφῶς συντηρητικότερο τό 1997, ὁ ὁποῖος ἰσχύει

⁴⁵ Βλ. πολλά παραδείγματα στό ταξιδιωτικό ἀφῆγημα γιά τήν Όρθόδοξη Ἀνατολική καί Νοτιοανατολική Εὐρώπη τῆς Victoria Clark, *Why Angels Fall: A Journey through Orthodox Europe from Byzantium to Kosovo*, London 2000.

⁴⁶ Βλ. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York 1992.

μέχρι σήμερα και ό όποιος εύνοει τίς «παραδοσιακές θρησκείες» στή ρωσική επικράτεια, ιδίως δέ τήν Όρθόδοξη Έκκλησία⁴⁷.

Οί ριζικές αυτές αλλαγές είχαν άμεσο και σημαντικό αντίκτυπο στήν Έλλάδα, κυρίως δέ μέ τήν έννοια ότι κατά τή δεκαετία τοϋ 1990 ύπήρξε έντονη αναβίωση τής Όρθοδοξίας, ή όποία θεωρήθηκε από όλες τίς πλευρές (π.χ. έκκλησιαστικές, πολιτικές, πολιτισμικές, οικονομικές) ως παράγοντας άποφασιστικής σημασίας για τή διείσδυση στήν Άνατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη και φυσικά για τίς επαφές μέ τούς εκεί όμοδόξους λαούς. Παράλληλα, ύπήρξαν προσπάθειες πανορθόδοξου συντονισμού και συνεργασίας σέ θέματα κοινού ενδιαφέροντος και μελλοντικών επιδιώξεων, οί όποιες ενισχύθηκαν από τόν πολιτικό κόσμο τής χώρας και φυσικά δέν περιορίζονταν μόνο στό πεδίο τής Όρθοδοξίας⁴⁸. Τό σημαντικότερο όμως για τό θέμα μας είναι ότι οί προσπάθειες αυτές έλαβαν σχεδόν άμέσως άμυντικό χαρακτήρα και αντιδυτική διάσταση, δεδομένου ότι σκόπευαν στή δημιουργία μιάς ελληνικής και Όρθόδοξης ταυτότητας πέρα από Δυτικές επιδράσεις, ίκανής νά επιβιώσει στό νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Αυτό όφειλόταν άρχικά στό γεγονός ότι ή Όρθοδοξία στό πλαίσιο τής νέας τάξης πραγμάτων προσεγγίσθηκε κριτικά και έν πολλοίς άρνητικά από πλειάδα Δυτικών πολιτικών, αναλυτών και έρευνητών. Για παράδειγμα, ή έν πολλοίς επικρατούσα στά πρώην κομμουνιστικά καθεστώτα Όρθοδοξία θεωρήθηκε ότι δέν συνέβαλλε στήν πρόοδο και στήν ανάπτυξη, όπως ό Δυτικός Χριστιανισμός, και ότι άποτελούσε παράγοντα καθυστέρησης και στασιμότητας των έν λόγω κοινωνιών. Παράλληλα, ή Όρθοδοξία θεωρήθηκε ότι σχετιζόταν μέ πολλές προβληματικές καταστάσεις, όπως τόν έθνικισμό, τόν άνορθολογισμό και τόν ολοκληρωτισμό, μάλιστα δέ και ότι έτσι είχε συμβάλει από τήν πλευρά της στήν επικράτηση τοϋ κομμουνισμού ή ότι είχε σπηρίξει τή μακρά του διάρκεια στήν έξουσία, παρά τό γεγονός ότι ή ίδια είχε ύποφέρει σέ τεράστιο βαθμό από τά έν λόγω καθεστώτα. Έπρόκειτο πάλι για άπόψεις πού διαδόθηκαν πολύ από τά μέσα μαζικής ενημέρωσης και άπηχούσαν τή βεβαιότητα μιάς γενικής άνωτερότητας τής Δύσης άπέναντι στήν ύποδεέστερη Άνατολή, μεταξύ άλλων δέ και στό θρησκευτικό επίπεδο. Η πιο χαρακτηριστική σχετική περίπτωση ήταν αυτή τοϋ πολιτειολόγου

⁴⁷ Βλ. Derek H. Davis, «Russia's New Law on Religion: Progress or Regress?», *Journal of Church and State* 39 (1997) 645–655.

⁴⁸ Βλ. αναλυτικά Vasilios N. Makrides «Orthodoxe Kirche, Kultur und Politik in Griechenland in Folge der Wende von 1989», στό: Alojz Ivanišević (έπιμ.), *Re-Sakralisierung des öffentlichen Raums in Südosteuropa nach der Wende 1989*, Frankfurt am Main 2012, σσ. 179–200.

Samuel P. Huntington, τοῦ ὁποῖου τό γεωπολιτικό σενάριο γιά τή μελλοντική «σύγκρουση τῶν πολιτισμῶν» (καί τῶν θρησκειῶν ὡς βασικοῦ συστατικοῦ τους) μετά τό τέλος τῶν μεγάλων ιδεολογιῶν καί τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου⁴⁹ προκάλεσε πληθώρα συζητήσεων, μεταξύ δέ ἄλλων καί διάφορες ἀντιδυτικές ἀντιδράσεις στόν ἑλληνικό χῶρο⁵⁰.

Τό ὅλο ἀντιδυτικό κλίμα τῆς περιόδου αὐτῆς ἐπιδεινώθηκε ἀκόμη περισσότερο σέ εὐρύτερο ἐπίπεδο ἐξ αἰτίας τῆς ἐνεργοῦς ἀνάμιξης τῆς Δύσης στίς πολιτικές ἐξελίξεις στήν Ἀνατολή καί ἰδίως στό πλαίσιο τῆς ἀποσύνθεσης τῆς Γιουγκοσλαβίας ἀπό τό 1991 καί μετά διά μέσου πολλαπλῶν πολεμικῶν συγκρούσεων μέχρι τή Νατοϊκή ἐπέμβαση στό Κόσοβο τό 1999. Ἡ γεωγραφική γειτνίαση τῆς Ἑλλάδας μέ τήν ὅλη περιοχή ἔδωσε στό συγκεκριμένο θέμα μεγάλες καί δραματικές διαστάσεις, ἰδίως δέ ἐξ αἰτίας τῶν βίαιων καί ἔντονων πολεμικῶν συρράξεων στήν περιοχή. Τό γεγονός δέ ὅτι ἡ Δυτική καί διεθνής σκηνή στοχοποίησε κυρίως τοὺς Ὀρθοδόξους Σέρβους ὡς τοὺς κυρίως ὑπαίτιους τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων⁵¹ δημιούργησε ἄμεσα τήν ἐντύπωση γιά τήν ὑπαρξη ἑνός διεθνoῦς μετώπου ἐνάντια στήν Ὀρθοδοξία, τό ὁποῖο ὑποστήριζε ἀπερίφραστα τοὺς μί Ὀρθόδοξους λαούς τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας. Ἀποτέλεσμα τούτου ἦταν ἡ μαζική ὑποστήριξη τῆς σερβικῆς πλευρᾶς ἀπό τήν πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μέ γνώμονα τήν κοινή Ὀρθόδοξη παράδοση, ἀκόμη δέ καί ἀπό ἕνα κομμάτι τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, τό ὁποῖο δέν θά χαρακτήριζε τόν ἑαυτό του ὡς θρησκευόμενο, καί δὴ πιστό Ὀρθόδοξο Χριστιανό. Μέ ἄλλα λόγια, ἐπρόκειτο γιά μιά μί ἔλλογη διάχυση ἀντιδυτικῶν αἰσθημάτων πέραν τοῦ στενοῦ θρησκευτικοῦ χώρου καί μιά ἀντιδυτική συλλογικότητα μέ τόν ὁμόδοξο σερβικό λαό, ἡ ὁποία δέν βασιζόταν ὁμως σέ μιά ἀκραφνῶς ἐπιστημονική ἢ οὐδέτερη ἀνάλυση τῆς ὅλης κατάστασης. Ἡ μαζική αὐτή ἀντίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ στή μεταχείριση τῶν Σέρβων ἀπό τή Δύση δημιούργησε τότε μάλιστα προβλήματα στήν πολιτική ἡγεσία τῆς χώρας, ἡ ὁποία προσπάθησε νά ἰσορροπήσει ἀνάμεσα στά ἔντονα καί διάχυτα λαϊκά ἀντιδυτικά αἰσθήματα καί στίς διεθνεῖς βορειοατλαντικές καί εὐρωπαϊκές

⁴⁹ Βλ. σχετικά Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

⁵⁰ Βλ. τόν συλλογικό τόμο *Ἡ σύγκρουση Ἀνατολῆς-Δύσης καί ἡ πρόκληση Χάντινγκτον*. Συγγραφείς: Χρήστος Γιανναράς, Κώστας Ζουράρις, Samuel Huntington, Θέμος Στοφορόπουλος, William McNeill. Εἰσαγωγή: Γιώργος Καραμπελιάς, Ἐναλλακτικές Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1998, ²2001.

⁵¹ Βλ. Srdjan Vrcan, «A Christian Confession Possessed by Nationalistic Paroxysm: The Case of Serbian Orthodoxy», *Religion* 25 (1995) 357–370.

δεσμεύσεις και υποχρεώσεις της⁵². Η περίπτωση αυτή έδειξε φανερά τόν υπάρχοντα дуϊσμό μεταξύ φιλοδυτικών και αντιδυτικών τάσεων και μετώπων στή χώρα και άφησε νωπές μνήμες για μία Δύση τοποθετημένη ενάντια στήν Όρθοδοξία και στήν Ελλάδα.

Άξιοσημείωτες είναι εν προκειμένω οί μεταμορφώσεις που έλαβε ό παραδοσιακός αντιδυτικισμός στό πλαίσιο αυτό, δηλαδή ενάντια στήν Εύρώπη, στήν Άμερική και στήν παγκοσμιοποίηση. Όλες οί τάσεις αυτές ευδοκίμησαν ιδιαίτερα κατά τήν περίοδο αυτή, είτε μεμονωμένα, είτε σέ συνδυασμό μεταξύ τους, και έκφράστηκαν από ποικίλους κύκλους. Για τούς Όρθοδόξους σκληροπυρηνικούς μέν, οί εξέλιξεις αυτές, ιδίως εκείνες τής προϊούσας παγκοσμιοποίησης, έρμηνεύονταν σέ ένα έντονα άποκαλυπτικό και συνομωσιολογικό πλαίσιο και ήταν ένδειξεις του έπερχομένου τέλους του κόσμου. Για διαφόρους στοχαστές δέ, τά παραπάνω ήταν μία άφορηή για έναλλακτικά μοντέλα μελλοντικής εξέλιξης πέραν των Δυτικών σχεδίων για τήν παγκόσμια νέα τάξη πραγμάτων. Γνωστή είναι εν προκειμένω ή γεωπολιτική θεωρία του ιστορικού και διεθνολόγου Δημήτρη Κιτσίκη σχετικά μέ τήν «ένδιάμεση περιοχή» μεταξύ Άνατολής και Δύσης, στήν όποία ανήκει και ό ελληνικός χώρος. Πρόκειται για μία θεωρία, ή όποία έχει έντονα αντιδυτικά στοιχεία, και μάλιστα άντλημένα εν πολλοίς από τήν Όρθόδοξη παράδοση, τήν όποία ό Κιτσίκης θεώρησε από θετική σκοπιά ως βασικό έμπόδιο στον έπιχειρηθέντα έκδυτικισμό τής Άνατολής και του ύπολοιπου κόσμου⁵³. Χαρακτηριστική είναι εδώ ή έκτίμηση που έτρεφε ό ίδιος προς τό έργο του θεολόγου π. Ιωάννη Ρωμανίδη *Ρωμιοσύνη – Ρωμανία – Ρούμελη* (Θεσσαλονίκη 1975), γνωστού για τί συστηματική του κριτική απέναντι στή Φραγκική Δύση, στήν εξέλιξή της και στά διαχρονικώς κακόβουλα σχέδιά της για τήν Όρθόδοξη Άνατολή⁵⁴. Παράλληλα, ό Κιτσίκης έδειξε συμπάθειες και προς τό κίνημα των Όρθοδόξων Παλαιοημερολογιτών, τό όποιο είχε πάλι τά δικά του έντονα αντιδυτικά χαρακτηριστικά⁵⁵. Μία άλλη

⁵² Βλ. σχετικά Takis Michas, *Unholy Alliance: Greece and Milošević's Serbia*, College Station, TX 2010.

⁵³ Βλ. Dimitri Kitsikis, «Une vision géopolitique: La Région intermédiaire», *Relations internationales* 109 (2002) 99–116, 129–130. Βλ. επίσης Ησαΐας Κωνσταντινίδης, *Δημήτρης Κιτσίκης. Γεωπολιτική βιογραφία*, Αθήνα 2013.

⁵⁴ Βλ. σχετικά Δημήτρη Κιτσίκη, «Ιωάννης Ρωμανίδης: Η επάνοδος τής όρθόδοξης θεολογίας στήν πλανητική της διάσταση», *Τό Τρίτο Μάτι* 159 (Φεβρουάριος 2008) 24–32.

⁵⁵ Βλ. σχετικά Dimitri Kitsikis, «Les anciens calendaristes depuis 1923 et la montée de l'intégrisme en Grèce», *CEMOTI. Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien* 17 (1994) 17–51.

ένδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί ό συγγραφέας καί διανοούμενος Γιώργος Καραμπελιάς, προερχόμενος από τόν χώρο τής ευρύτερης Άριστερης καί τών αυτονόμων έναλλακτικών κινήματων. Χαρακτηριστική δέ είναι στό έργο του ή θετική αντιμετώπιση τής κριτικής στάσης τής Όρθοδοξίας απέναντι στή Δύση καί στήν παγκοσμιοποίηση καί ή σημασία της γιά τήν κατανόηση τής ταυτότητας του Νέου Έλληνισμού καί τής έθνικής του διάστασης, ή όποία είχε παραμεληθεί από πολλούς στή νεώτερη Ελλάδα, κυρίως από τόν χώρο τής Άριστερης, γιά ιδεολογικούς καί άλλους λόγους⁵⁶.

Οί αντιδυτικές αυτές εκφάνσεις γιγαντώθηκαν καί εκφράστηκαν ποικιλόμορφα στή συνέχεια. Τοιουτοτρόπως, όταν ό Πάπας Ιωάννης-Παύλος Β΄ πραγματοποίησε σύντομη επίσκεψη στήν Άθήνα τόν Μάιο του 2001, υπήρξαν μαζικές αντιδράσεις καί διαδηλώσεις έναντίον του από διαφόρους Όρθοδόξους φορείς καί οργανώσεις μέσα σέ ένα έντονα αντιδυτικό καί αποκαλυπτικό κλίμα. Ό Πάπας ενσάρκωνε τρόπον τινά τόν κατ' έξοχήν ιστορικό έχθρό τής Όρθοδοξίας, έφ' όσον προερχόταν από τήν πεπτωκυία Δύση, οί δέ αντιδράσεις έναντίον του ήταν μιά έκρηξη τών συσσωρευμένων Όρθοδόξων αντιδυτικών αισθημάτων πολλών αιώνων⁵⁷. Άλλά παρόμοιες αντιδυτικές αντιδράσεις καί δηλώσεις εμφανίσθηκαν καί γιά θέματα πού δέν αφορούσαν άμεσα στήν Όρθοδοξία. Γιά παράδειγμα, οί ισλαμικές επιθέσεις στίς ΗΠΑ στίς 11 Σεπτεμβρίου 2001 θεωρήθηκαν έν πολλοίς «δικαιολογημένες» από τήν ελληνική κοινή γνώμη καί ότι αποτελούσαν μιά τιμωρία γιά τούς Άμερικανούς καί τό τίμημα πού αυτοί έπρεπε νά πληρώσουν γιά όσα είχαν πράξει στό παρελθόν τόσο απέναντι στό Ισλάμ όσο καί απέναντι στόν υπόλοιπο κόσμο γενικά⁵⁸. Στο σημείο αυτό βλέπουμε πάλι τίς ευρύτερες διαστάσεις πού λαμβάνει ό αντιδυτικισμός στόν ελληνικό χώρο.

Στό καθαρά εκκλησιαστικό επίπεδο, αξιομνημόνευτη είναι έδω ή περίοδος του αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου (1998-2008), κατά τί διάρκεια τής όποίας παρατηρήθηκαν πολλές σχετικές εντάσεις. Κατ' αρχάς, άς σημειωθεί ότι ό

⁵⁶ Βλ. σχετικά Γιώργος Καραμπελιάς, *Στά μονοπάτια τής ουτοπίας. Γιά τήν υπέρβαση του δυτικού παραδείγματος*, Άθήνα 1995. Του Ίδιου, *1204 - 1922. Η διαμόρφωση του Νεώτερου Έλληνισμού*, τόμος Α΄: *1204: Η γένεση*, καί τόμος Β΄: *1821: Η παλιγγενεσία*, επιμέλεια: Χριστίνα Σταματοπούλου, Άθήνα 2011 καί 2015.

⁵⁷ Βλ. πρωτοπρ. Θεόδωρος Ζήσης, *Μετά τήν επίσκεψη του πάπα. Διαπιστώσεις καί εκτιμήσεις*, Θεσσαλονίκη 2001.

⁵⁸ Βλ. Μανώλης Βασιλάκης, *Καλά νά πάθουν! Η ελληνική κοινή γνώμη μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου*, Άθήνα 2002.

ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος γενικά ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἑνὸς σύγχρονου θρησκευτικοῦ ἡγέτη μὲ διπλωματικές ἱκανότητες, κοινωνικές εὐαισθησίες, γνώση καὶ χρήση τῶν νέων μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας καὶ ἀνοικτοὺς ὁρίζοντες, ἔτοιμον νὰ συζητήσει γιὰ ὅλα τὰ πράγματα καὶ μὲ ὅλους τοὺς ἐμπλεκομένους φορεῖς. Τό πρόβλημα παρουσιάσθηκε κυρίως ἀπὸ τό συνολικό δημόσιό του ἀφήγημα, τό ὁποῖο δημιούργησε πολλές πολώσεις, ιδίως ἀπέναντι στοὺς ἰδεολογικούς του ἀντιπάλους. Βεβαίως, ὁ ἴδιος παρουσιαζόταν ἀνοικτός πρὸς τὴ Δύση, τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση καὶ τὴν παγκοσμιοποίηση, καθὼς καὶ πρὸς τίς ποικίλες προκλήσεις τους. Ἀλλὰ παράλληλα καταδίκασε φραστικά διάφορες ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν συμβεῖ στά πλαίσιά τους ἱστορικά καὶ τίς ὁποῖες θεωροῦσε τελείως ἀνοίκειες γιὰ τὴν Ὁρθόδοξία (π.χ. τὸν χωρισμὸ μεταξύ ἐκκλησίας καὶ κράτους, τὴν ἐκκοσμίκευση, τὴ φιλελεύθερη ἰδεολογία). Τοιοῦτοτρόπως, δημιούργησε ἓνα πλῆθος τόσο ἀπὸ δεδηλωμένους ἀντιπάλους ὅσο καὶ ἀπὸ πιστοὺς ὑποστηρικτές του, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει δυνατότητα οὐσιαστικῆς ἐπικοινωνίας καὶ ἀλληλοκατανόησης μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν⁵⁹. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ὁδήγησε συχνά σὲ ὀξύτατες ἐπιθέσεις ἐναντίον του⁶⁰, οἱ ὁποῖες ἦταν σίγουρα ὑπερβολικές καὶ ἄδικες. Τό ἴδιο συνέβη μὲ τὴν τότε κυβέρνηση τῶν σοσιαλιστῶν ὑπὸ τὸν Κώστα Σημίτη, μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ἤλθε σὲ ἔντονη σύγκρουση τό 2000 ἐξ αἰτίας τοῦ θέματος τῶν νέων ταυτοτήτων γιὰ τοὺς πολίτες τῆς Ἑλλάδας, οἱ ὁποῖες δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀναφέρουν ἀνοικτά τό θρησκευμὰ τους⁶¹. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο ὅτι προσέβαλλε τό θρησκευτικό αἶσθημα καὶ τὴν ταυτότητα τῶν Νεοελλήνων, καθὼς καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα καὶ πρωτεύουσα Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὴ χώρα. Ἡ Ἐκκλησία θεωρήθηκε ἐπίσης ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν κιβωτὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, χωρὶς τὴν ὁποία αὐτό δὲν θὰ εἶχε ἐπιβιώσει ἱστορικά. Ἐπιπλέον δέ, ἡ ἀνωτέρω ἀλλαγὴ ἐκτιμήθηκε ὅτι ὑπάκουε σὲ εὐρωπαϊκὲς προτάσεις, οἱ ὁποῖες –σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς νεωτερικῆς καὶ ἐκκοσμηκευμένης Δύσης– θεωροῦσαν τὴ θρησκεία ὡς αὐστηρὰ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση, κάτι φυσικά ποὺ δὲν ἀντανάκλουσε τὴν Ὁρθόδοξη ἄποψη καὶ πρακτικὴ στό ὅλο

⁵⁹ Βλ. Dimitris Oulis / Gerasimos Makris / Sotiris Roussos, «The Orthodox Church of Greece: Policies and Challenges under Archbishop Christodoulos of Athens (1998-2008)», *International Journal for the Study of the Christian Church* 10 (2010) 192-210.

⁶⁰ Βλ. σχετικὰ Μανώλης Βασιλάκης, *Ἡ μάστιγα τοῦ θεοῦ*, Ἀθήνα 2006.

⁶¹ Βλ. Lina Molokotos-Liederman, «Identity Crisis: Greece, Orthodoxy, and the European Union», *Journal of Contemporary Religion* 18 (2003) 291-316. Isabelle Dépret, *Religion, nation, citoyenneté en Grèce. L'Église orthodoxe et le conflit des cartes d'identité*, Paris 2012.

θέμα. Ευνόητο είναι ότι αυτή, αλλά και πολλές άλλες περιπτώσεις (π.χ. σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα) πυροδότησαν τήν αντιδυτική κριτική του άρχιεπισκόπου Χριστοδούλου, τήν όποία βεβαίως συμμερίζονταν και διάφοροι άλλοι κύκλοι στην Ελλάδα, τόσο από τόν θρησκευτικό χώρο όσο και εκτός αυτού.

Από τήν άλλη πλευρά, ό νυν άρχιεπίσκοπος Ίερώνυμος Β΄ (άπό τό 2008) άκολούθησε σαφώς μία διαφορετική στρατηγική και απέφυγε τήν πολωτική ρητορική άπέναντι στό κράτος, τούς αντίπαλους τής Έκκλησίας και τί Δύση. Παράλληλα, έδωσε έμφαση στην πνευματική διάσταση τής Έκκλησίας και στην ευρεία κοινωνική της δράση. Η στάση του αυτή έτυχε άρχικά θετικής και επαινετικής αξιολόγησης άπό τόν πολιτικό κόσμο τής χώρας, αλλά και άπό άλλους φορείς, οί όποιοι τόνισαν τόν σημαντικότητα ρόλο τής Έκκλησίας στην διατήρηση του κοινωνικού ίστού τής χώρας διά μέσου του πολύπτυχου κοινωνικού της έργου⁶². Άπό τήν άλλη πλευρά, διάφοροι συντηρητικοί Όρθόδοξοι κύκλοι επέκριναν τόν άρχιεπίσκοπο Ίερώνυμο για επικίνδυνους συμβιβασμούς με τήν πολιτική ήγεςία και για τήν άπουσία του κριτικού και προφητικού λόγου τής Έκκλησίας στά δημόσια πράγματα και στις έκάστοτε εξέλιξεις. Σέ μερικές περιπτώσεις, βεβαίως, ό άρχιεπίσκοπος Ίερώνυμος έδειξε υπό κριτική διάθεση και τοποθετήθηκε έπίσημα με σχετικό τρόπο. Άλλά άναμφίβολα ό δημόσιος λόγος του –συνολικά θεωρούμενος– δέν θά μπορούσε νά τοποθετηθεί στην κατηγορία του αντιδυτικισμού, δεδομένου ότι παρουσιάζει εύθως έξ άρχής βασικά διαλλακτικά χαρακτηριστικά.

Τό σημαντικότερο έν προκεμένω είναι ότι ή περίοδος του άρχιεπισκόπου Ίερωνύμου συνέπεσε με διάφορες βαθιές κρίσεις στην χώρα, κατ΄ άρχάς με τήν οικονομική κρίση (άπό τό 2009 και στην συνέχεια) και άργότερα με τήν προσφυγική και τί μεταναστατευτική κρίση (κυρίως άπό τό 2015 και μετά), οί όποιες επηρέασαν σέ τεράστιο βαθμό τις εξέλιξεις στην χώρα συνολικά, μεταξύ δέ άλλων και τήν Έκκλησία. Η τελευταία άπό τήν πλευρά της επιδόθηκε σέ μία τεράστια προσπάθεια κοινωνικής άνακούφισης τής καθημαγμένης ελληνικής κοινωνίας, γεγονός που εκτιμήθηκε και επαινέθηκε άπό τόν πολιτικό και λοιπό κόσμο τής χώρας⁶³. Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώθηκε ξανά πληθώρα

⁶² Βλ. Konstantinos Papastathis, «From Mobilization to a Controlled Compromise: The Shift of Ecclesiastical Strategy under Archbishop Hieronymus», στό: Trine Stauning Willert / Lina Molokotos-Liederman (έπιμ.), *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, Farnham 2012, σσ. 207-227.

⁶³ Βλ. άνάλυτικά Gerasimos Makris / Dimitris Bekridakis, «The Greek Orthodox Church and the Economic Crisis since 2009», *International Journal for the Study of the Christian Church* 13 (2013)

από αντιδυτικές, αντιευρωπαϊκές και άλλες απόψεις σχετικά με την ανεπιτυχή αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, την υποκριτική στάση πολλών Δυτικών κρατών, την έλλειψη ουσιαστικού οράματος για τό μέλλον της Ευρώπης και την πρόταξη οικονομικών μεγεθών και συμφερόντων σέ βάρος όλων των υπολοίπων. Οί απόψεις αυτές κυκλοφόρησαν ευρύτατα σέ διάφορες περιστάσεις και από ποικίλους φορείς⁶⁴. Πάντως, ή επίσημη Έκκλησία δέν προέβη σέ έναν άκρικο αντιδυτικισμό και αντιευρωπαϊσμό, αλλά στά επίσημα κείμενά της για τήν οικονομική κρίση προσπάθησε νά τήν παρουσιάσει πιό όλιστικά και νά άσκήσει παράλληλα αύτοκριτική. Έν τούτοις, σέ διάφορες περιπτώσεις και ό ίδιος ό άρχιεπίσκοπος Ίερώνυμος εξέφρασε ευρωσκεπτικιστικές απόψεις, κάνοντας λόγο για μιά σημερινή Ευρώπη, στήν όποία εκμεταλλεύεται ό ένας τόν άλλο, γεγονός πού απέχει πολύ από μιά Ευρώπη τής αλληλεγγύης μεταξύ των λαών της⁶⁵. Δέν πρέπει νά λησμονείται επίσης ότι αντιδυτικές απόψεις στόν έλληνορθόδοξο χώρο εμφανίζονται έν πολλοίς και στούς κόλπους τής εκκλησιαστικής ιεραρχίας και άσκούν σχετικές πιέσεις πρós όλες τίς πλευρές. Έπομένως, δέν είναι εύκολο νά ισορροπήσει κανείς τίς έτερόκλητες τάσεις μέσα στόν ευρύτερο εκκλησιαστικό χώρο, και δή νά ικανοποιήσει όλες τίς πλευρές. Πιό πρόσφατα, ή εξέλισσόμενη πανδημία έξ αίτίας του κορωνοϊού έδειξε τίς διαφορετικές τάσεις και αξιολογήσεις των σχετικών εξελίξεων στούς κόλπους τής Έκκλησίας, καθώς και τίς εντάσεις πού ένδέχεται νά προκληθούν στίς σχέσεις της μέ τούς κρατικούς και άλλους φορείς⁶⁶. Τοιουτοτρόπως, καθίσταται σαφές ότι δέν είναι δυνατή ή απόλυτη άποφυγή τέτοιων εντάσεων μέ αντιδυτική χροιά στόν έν λόγω χώρο, άσχέτως του εάν ό άρχιεπίσκοπος Ίερώνυμος σίγουρα δέν μπορεί νά τοποθετηθεί στήν κατηγορία τής παραδοσιακά αντιδυτικής Όρθοδοξίας.

111-132. Lina Molokotos-Liederman, «The Impact of the Crisis on the Orthodox Church of Greece: A Moment of Challenge and Opportunity?», *Religion, State & Society* 44 (2016) 1-19. Gerasimos Makris / Vasilios Meichanetsidis, «The Church of Greece in Critical Times: Reflections through Philanthropy», *Journal of Contemporary Religion* 33 (2018) 247-260.

⁶⁴ Βλ. Efsthios Kessareas, «The Greek Debt Crisis as Theodicy: Religious Fundamentalism and Socio-political Conservatism», *The Sociological Review* 66 (2018) 122-137.

⁶⁵ Βλ. σχετικά URL: <https://www.protothema.gr/greece/article/677546/ieronumos-simera-eimai-euro-skeptikistis/>

⁶⁶ Βλ. γενικά Νικόλαος Άσπρούλης / Nathaniel Wood (έπιμ.), *Καιρός του ποιΐσαι: Η Όρθοδοξία ένώπιον τής πανδημίας του κορωνοϊού*, Άκαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Βόλος 2020. Petros Vassiliadis (έπιμ.), *The Church in a Period of Pandemic: Can the Present Pandemic Crisis Become a Meaningful Storm for Renewal in Our Churches?*, CEMES Publications, Thessaloniki 2020.

Εὐνόητο εἶναι δέ ὅτι τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα δέν εἶναι μεμονωμένα, ἀλλά ἐντάσσονται στό πλαίσιο εὐρύτερων ἐξελίξεων, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στόν Δυτικό κόσμο σήμερα, στίς συνεχεῖς μετεξελίξεις του καί στήν ποικίλη δράση του καί οἱ ὁποῖες προκαλοῦν ἀπό τήν πλευρά τους πολλές ἀντιδυτικές ἀντιδράσεις. Τά αὐξανόμενα προβλήματα μεταξύ Δύσης καί Ρωσίας στή μετακομμουνιστική ἐποχή εἶναι, γιά παράδειγμα, ἀρκούντως γνωστά, παρουσιάσθηκαν δέ ἐντονότερα μετά τήν κρίση τοῦ «Εὐρωμαϊντάν» στήν Οὐκρανία (2013-2014), στήν ὁποία οἱ ἐντάσεις μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης συνεχίζουν νά παραμένουν ἐκδηλές καί ἐντονες, οἱ ὁποῖες ἀπό τήν πλευρά τους ἐπηρεάζουν καί τίς Ὅρθόδοξες Ἐκκλησίες στήν περιοχή⁶⁷. Ἐν πολλοῖς, οἱ Δυτικές αὐτές ἐπικρίσεις στράφηκαν ἰδιαίτερα ἐναντίον τοῦ τρόπου ἄσκησης πολιτικῆς ἀπό τόν Vladimir Putin καί τῆς ὑπεράσπισης τῶν ρωσικῶν παραδόσεων καί συμφερόντων πέρα ἀπό τὰ ὅρια τῆς Ρωσικῆς Ὁμοσπονδίας. Ἀπό Δυτική σκοπιά, ὁ τελευταῖος ἐμφανίζεται λοιπόν νά ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπό τή Ρωσική Ὁρθοδοξία, ἡ ὁποία σέ τελική ἀνάλυση θεωρεῖται ὅτι εὐθύνεται γιά τό γεγονός ὅτι ἡ Ρωσία δέν μπορεῖ ἀκόμη νά συμβιβασθεῖ μέ τή Δύση στόν τομέα τῶν ἀξιῶν καί ἄλλων ἐξελίξεων καί ἀκολουθεῖ τόν δικό της ἰδιαίχοντα καί ἐντονα ἀντιδυτικό δρόμο. Γιά παράδειγμα, τό 2014, ὁ τότε ὑπουργός Ἐξωτερικῶν τῆς Σουηδίας Carl Bildt εἶχε ἀναφέρει σέ ἕνα tweet του, τό ὁποῖο σχολιάσθηκε εὐρύτερα, ὅτι ἡ βασική γραμμή ἀντίδρασης τοῦ Putin ἀπέναντι στή Δύση ὡς ἑνός παρακμακοῦ πολιτισμοῦ προέρχεται ἀπό βαθειά ριζωμένες συντηρητικές ἀπόψεις τῆς Ὁρθοδοξίας⁶⁸. Βεβαίως, ὑπάρχουν τέτοιες συσχετίσεις στό ὅλο θέμα, ἐνῶ ἡ ἄνοδος ἑνός γενικότερου ρωσικοῦ ἀντιδυτικοῦ συντηρητικοῦ ρεύματος, στό ὁποῖο παίζει καί ἡ Ὁρθοδοξία γενικά ἕναν ρόλο, δέν εἶναι ἀμελητέα⁶⁹. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως, τέτοιες σύντομες, γενικευτικές καί κατηγορηματικές ἀξιολογήσεις εἶναι προβληματικές, παρεξηγοῦνται εὐκόλα καί δημιουργοῦν πολλές καί διάφορες ἀντιδράσεις, διότι ἀναπαράγουν ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες ἀντανάκλουν τήν παραδοσιακή ὑπεροχή τῆς Δύσης ὡς προτύπου πρὸς μίμηση γιά ὅλο τόν υπόλοιπο κόσμο. Τέτοιες καί παρόμοιες ἀπόψεις «πολιτισμικοῦ δυϊσμοῦ» μεταξύ τῆς Ὁρθοδοξίας καί τῆς Δύσης ἔχουν ἐκφρασθεῖ καί στή σύγχρονη Ἑλλάδα, ἰδίως δέ ἀπό τή φιλοδυτική πλευρά, ἡ ὁποία ἀνέκαθεν

⁶⁷ Βλ. Thomas Bremer / Andrii Krawchuk (ἐπιμ.), *Churches in the Ukrainian Crisis*, New York 2016.

⁶⁸ Βλ. σχετικά URL: <https://twitter.com/carlbildt/statuses/448069450437513216>

⁶⁹ Βλ. Alexander Agadjanian, «Tradition, Morality and Community: Elaborating Orthodox Identity in Putin's Russia», *Religion, State & Society* 45 (2017) 1–22. Mikhail Suslov / Dmitry Uzlaner (ἐπιμ.), *Contemporary Russian Conservatism: Problems, Paradoxes, and Perspectives*, Leiden/Boston 2020.

προσπαθοῦσε νά ἐντάξει τί χώρα πλήρως στὸν Δυτικὸ κόσμo, παρὰ τίς πολλές ἐγγενεῖς δυσχέρειες καὶ ἀγκυλώσεις⁷⁰. Πρόκειται γιὰ ἓνα χάσμα, τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ἀνέκαθεν καὶ συνεχίζει νά ὑφίσταται μέ διάφορες μορφές μέχρι τίς μέρες μας. Δέν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο ὅτι ὁ προαναφερθεὶς Huntington δέν θεωροῦσε τὴν Ἑλλάδα Δυτικὴ χώρα μέ τὴν στενὴ σημασία τοῦ ὅρου, τὴν χαρακτήρισε δέ ὡς «ἀνωμαλία» καὶ ὡς «ξένο σῶμα» μέσα στό Δυτικὸ σύστημα ὀργανισμῶν (an anomaly, the Orthodox outsider in Western organizations) ἐξ αἰτίας τῶν ἐνίοτε ἀντιδυτικῶν ἐπιλογῶν της⁷¹.

Πέραν τούτων, αὐτὸ ποὺ χρειάζεται νά ἐπισημανθεῖ εἶναι ὅτι γίνονται ἐπίσης ἀρκετές προσπάθειες γιὰ τὴν ὑπέρβαση αὐτοῦ τοῦ διπόλου Ἀνατολή-Δύση καὶ γιὰ περισσότερο δημιουργικὲς προσεγγίσεις τῆς ὅλης θεματικῆς. Ἀναφορικά μέ τὸν Ὁρθόδοξο ἀντιδυτικισμό, ἔχει ἀναδυθεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ διεθνῶς τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια κυρίως μιά νέα γενιά Ὁρθοδόξων θεολόγων, στοχαστῶν καὶ ἐρευνητῶν, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἐπιδοθεῖ σέ μιά ἀποδόμηση τοῦ παραδοσιακοῦ Ὁρθοδόξου ἀντιδυτικοῦ ἀφηγήματος καὶ ἔχουν καταδείξει τίς πολλές του ἀντινομίες καὶ ἀνακολουθίες (π.χ. σχετικὰ μέ τὸ τί εἶναι καὶ τί δέν εἶναι «Δυτικὸ» καὶ μέ τὸ πῶς ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀνάλογα οἱ ἐνδεχόμενες Δυτικὲς ἐπιδράσεις ἢ οἱ ἐκάστοτε Ὁρθόδοξες ἀπαντήσεις)⁷². Οἱ προσπάθειες αὐτές ἔχουν γίνει μέ βάση διαφορετικὰ κριτήρια καὶ θεωρητικὲς ἀφετηρίες (π.χ. τίς μετα-ἀποικιακὲς σπουδές)⁷³. Ἐπίσης, ἔχει καταδειχθεῖ ὅτι ὁ Ὁρθόδοξος ἀντιδυτικισμὸς δέν παρέμεινε ὁ ἴδιος καὶ ἀπαράλλακτος στὴν πορεία τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ὅτι παρουσιάζει πληθώρα ἐκφάνσεων, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐν πολλοῖς ἀντιφατικὲς καὶ δυσχεραίνουν τίς ἀπόλυτες κατηγοριοποιήσεις του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καθίσταται σαφές ὅτι οἱ σχέσεις τῶν Ὁρθοδόξων μέ τὴν Δύση ποικίλλουν σέ μεγάλο βαθμὸ καὶ περιλαμβάνουν πληθώρα θετικῶν συναντή-

⁷⁰ Βλ. Sotirios Mitralaxis, «Studying Contemporary Greek Neo-Orientalism: The Case of the “Underdog Culture” Narrative», *Horyzonty Polityki / Horizons of Politics* 8, ἀρ. 25 (2017) 125–149.

⁷¹ Huntington, *The Clash of Civilizations*, 162.

⁷² Βλ. σχετικὰ Παντελὴς Καλαϊτζίδης, *Ἑλληνικότητα καὶ Ἀντιδυτικισμὸς στὴ «Θεολογία τοῦ '60»*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Θεολογικὴ Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2008. Παντελὴς Καλαϊτζίδης / Θανάσης Ν. Παπαθανασίου / Θεόφιλος Ἀμπατζίδης (ἐπιμ.), *Ἀναταράξεις στὴ Μεταπολεμικὴ Θεολογία. Ἡ «Θεολογία τοῦ '60»*, Ἀθήνα 2009.

⁷³ Βλ. ἐνδεκτικὰ Vasilios N. Makrides, «“The Barbarian West”: A Form of Orthodox Christian Anti-Western Critique», στό: Andrii Krawchuk / Thomas Bremer (ἐπιμ.), *Eastern Orthodox Encounters of Identity and Otherness: Values, Self-Reflection, Dialogue*, New York 2014, σ. 141–158. George Demacopoulos, «“Traditional Orthodoxy” as a Postcolonial Movement», *The Journal of Religion* 97 (2017) 475–499.

σεων και αξιολογήσεων (π.χ. σχετικά με τή θετική πρόσληψη του Θωμά Ἀκινάτη στην Ὁρθόδοξη Ἀνατολή)⁷⁴. Ὅλα τὰ παραπάνω ἐντάσσονται ἐπίσης στό γενικότερο πλαίσιο μιᾶς νέας και πύο δημιουργικῆς ἀνταλλαγῆς και συσχέτισης μεταξύ Ἀνατολῆς και Δύσης, ἡ ὁποία δέν θεωρεῖται πλέον a priori και κατηγορηματικά με ἀρνητικό τρόπο ὅτι δῆθεν ἀποτελεῖ μέγιστο κίνδυνο γιά τήν Ὁρθοδοξία. Διαπιστώνεται ἐπίσης ὅτι κατά τή διαδικασία αὐτή ἑνός νέου διαλόγου μεταξύ Ἀνατολῆς και Δύσης μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀμοιβαῖο ὄφελος και γιά τίς δύο πλευρές και μιᾶ νέα προσέγγιση πολλῶν παλαιότερα παρεξηγημένων θεμάτων. Εἰδικότερα γιά τήν Ὁρθόδοξη πλευρά, ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη νά ἔλθει αὐτή σε μιᾶ κριτική μέν, ἀλλά ταυτόχρονα δημιουργική συνάντηση με τή Δυτική νεωτερικότητα συνολικά (π.χ. με τήν παράδοση τοῦ Διαφωτισμοῦ) και ὅ,τι αὐτή συνεπάγεται, ἡ ὁποία εἶχε καταλυτικές ἐπιδράσεις ὄχι μόνο στή Δύση, ἀλλά και σέ παγκόσμια κλίμακα. Παρά τὰ πολλά και σοβαρά προβλήματα πού εἶχε με τή νεωτερικότητα, ὁ Δυτικός Χριστιανισμός συνολικά κατάφερε νά ἔλθει σέ μιᾶ πύο παραγωγική σχέση μαζί της, νά ἐξελιχθεῖ και ἔτσι νά ἀποκτήσει ἕνα νέο πρόσωπο σήμερα (ιδίως ὁ Ρωμαιοκαθολικισμός μετά τή Δεύτερη Βατικάνειο Σύνοδο, 1962-1965). Ἐξ αἰτίας ὁμως διαφόρων ἱστορικῶν και ἄλλων συνθηκῶν, ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολή δέν κατάφερε ποτέ νά ἔλθει σέ μιᾶ πύο οὐσιαστική ἐπαφή με τή νεωτερικότητα, γεγονός πού ἀποτυπώνεται σέ διάφορες καταστάσεις πού παρατηροῦνται ἀκόμη σέ πλειοψηφικά Ὁρθόδοξες χώρες σήμερα (π.χ. ἀναφορικά με τίς στενές σχέσεις ἐκκλησίας-κράτους). Ὑπάρχει διάχυτη λοιπόν ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία θά μπορούσε νά ἐπωφεληθεῖ κριτικά ἀπό τή Δυτική ἐμπειρία με τή νεωτερικότητα⁷⁵. Ἐπομένως, στό παραπάνω πλαίσιο δέν ἀσκεῖται μόνο κριτική στόν Ὁρθόδοξο ἀντιδυτικισμό, ἀλλά γίνεται μιᾶ συνολικότερη προσπάθεια νά θεωρηθοῦν ὁ Δυτικός Χριστιανισμός, κόσμος και πολιτισμός γενικά ἀπό Ὁρθόδοξη σκοπιά με θετικότερο και δημιουργικότερο τρόπο, πάντοτε ὁμως κριτικά⁷⁶.

Ἡ γενική αὐτή τάση ἐκφράζεται, γιά παράδειγμα, ἀπό διάφορες πρωτοβουλίες στην Ἑλλάδα, ὅπως ἀπό αὐτές τοῦ Ἰδρύματος Βιβλικῶν Σπουδῶν

⁷⁴ Βλ. σχετικά Marcus Plested, *Orthodox Readings of Aquinas*, Oxford 2012.

⁷⁵ Βλ. Vasilios N. Makrides, «Der konstruktive Umgang mit der Moderne – oder was die Orthodoxie vom Katholizismus zu lernen vermag», στό: Dietmar Schon (ἐπιμ.), *Identität und Authentizität von Kirchen im „globalen Dorf“. Annäherung von Ost und West durch gemeinsame Ziele?*, Regensburg 2019, σ. 103-127.

⁷⁶ Βλ. Trine Stauning Willert, *New Voices in Greek Orthodox Thought: Untying the Bond between Nation and Religion*, Farnham 2014.

«Άγρος Ζωής»⁷⁷, τοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ *Σύναξη*⁷⁸, τῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου⁷⁹ καί τοῦ Κέντρου Οἰκουμενικῶν, Ἱεραποστολικῶν καί Περιβαλλοντικῶν Μελετῶν «Μητροπολίτης Παντελεΐμων Παπαγεωργίου» (Θεσσαλονίκη)⁸⁰. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει ἐπίσης καί σέ διεθνές ἐπίπεδο ἄν λάβει κανεῖς ὑπ' ὄψιν του τή Διεθνή Ὁρθόδοξη Θεολογική Ἑνωση (International Orthodox Theological Association/IOTA)⁸¹, καθὼς καί τό Κέντρο Ὁρθόδοξων Χριστιανικῶν Σπουδῶν (Orthodox Christian Studies Center) τοῦ Fordham University (New York)⁸². Ἀναφορικά μέ τό τελευταῖο, εἰδικότερη ἀναφορά μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ σέ ἕναν συλλογικό τόμο πού ἐξέδωσαν οἱ δύο διευθυντές του σχετικά μέ τίς ποικίλες κατασκευές τῆς Δύσης ἀπό τοὺς Ὁρθοδόξους⁸³. Σέ ἕναν δέ παλαιότερο συλλογικό τόμο τῶν ἰδίων συζητήθηκαν κριτικά οἱ ποικίλες Ὁρθόδοξες ἀξιολογήσεις τοῦ Αὐγουστίνου καί τοῦ ἔργου του, οἱ ὁποῖες δέν εἶναι αὐτόχρημα ἀρνητικές, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς ἀπόψεις διαφόρων Ὁρθοδόξων ἀνά τοὺς αἰῶνες⁸⁴. Οἱ δύο αὐτές περιπτώσεις ἀποκαλύπτουν καθαρά τή σχετικότητα τῶν διαφόρων Ὁρθοδόξων κριτηρίων κατὰ τήν ἀρνητική θεώρηση καί ἀποτίμηση τῆς Δύσης καί τίς ποικίλες ἰδεολογικές ἀφετηρίες τῶν στοχαστῶν καί ἐρευνητῶν πού πρεσβεύουν καί διαδίδουν τέτοιες ἀπόψεις ἀντίστοιχα.

Ἀνάλογες προσπάθειες, ἔστω καί διαφορετικῆς ὑφῆς, γίνονται καί σέ ἄλλα ἐπίπεδα ἀπό ποικίλους στοχαστές καί ἐρευνητές. Στὴν Ἑλλάδα χαρακτηριστική εἶναι ἡ προκειμένη ἢ περίπτωση τοῦ γνωστοῦ, πολυδιαβασμένου ἀλλὰ καί ἀμφιλεγόμενου φιλοσόφου Στέλιου Ράμφου, τοῦ ὁποῖου ἡ διανοητική πορεία πέρασε ἀπὸ πολλὰ ἐξελικτικά στάδια μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρχική του μαρξιστική ἔνταξη. Γιά ἕνα διάστημα ὁ Ράμφος εἶχε ἐπιστρέψει ἰδεολογικά στὴν ἑλληνική παράδοση καί στὴν Ὁρθοδοξία, τίς ὁποῖες εἶχε συνδέσει καί ἐρμηνεύσει μέ τὸν δικό του ἰδιάζοντα τρόπο, συνδέοντας τὴν ἀρχαιότητα μέ

⁷⁷ Βλ. URL: <https://www.artozois.gr/>

⁷⁸ Βλ. URL: <https://www.synaxi.gr/index.php>

⁷⁹ Βλ. URL: <https://acadimia.org/>

⁸⁰ Βλ. URL: <https://cemes.weebly.com/>

⁸¹ Βλ. URL: <https://iota-web.org/>

⁸² Βλ. URL: https://www.fordham.edu/info/23001/orthodox_christian_studies_center

⁸³ Βλ. George Demacopoulos / Aristotle Papanikolaou (ἐπιμ.). *Orthodox Constructions of the West*, New York 2013.

⁸⁴ Βλ. George Demacopoulos / Aristotle Papanikolaou (ἐπιμ.). *Orthodox Readings of Augustine*, Crestwood, NY 2008.

τό Βυζάντιο καί τόν Νέο Έλληνισμό. Τό γεγονός αυτό τόν εἶχε ὀδηγήσει καί σέ ἀντιδυτική κριτική, ἰδίως ἀναφορικά μέ τίς διαφορές μεταξύ τῆς ἑλληνορθόδοξης Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς θέας καί κατανόησης τοῦ κόσμου καί τίς ἐπιπτώσεις τους ἀντίστοιχα. Ἀργότερα ὅμως, ὁ ἴδιος ἔκανε σημαντική στροφή καί πέρασε σαφῶς σέ μιᾶ διαφορετική φάση, προσπαθώντας νά ἀνακαλύψει τίς θρησκευτικές ρίζες τοῦ ἑλληνορθόδοξου πολιτισμοῦ καί τῶν πολλῶν ψυχολογικῶν καί ἄλλων ἀγκυλώσεων του, οἱ ὁποῖες συνέβαλαν στήν καθυστερημένη ἐξέλιξη τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς σέ ἀντιδιαστολή μέ τή Δυτική Εὐρώπη. Στό πλαίσιο αὐτό ἐντόπισε διάφορα στοιχεῖα καί μορφώματα, ὅπως γιά παράδειγμα τήν οὐσιαστική ἔλλειψη μιᾶς ἱστορικότητας καί ἐξατομίκευσης στήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία ἐντοπίζεται ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ὕστερου Βυζαντίου καί στήν ἐμφάνιση τῆς ὁποίας εἶχε παίξει –κατά τή γνώμη του, μεταξύ ἄλλων– σημαντικό ρόλο καί ἡ Ὁρθόδοξη παράδοση. Οἱ παραπάνω ἐπισημάνσεις του, χωρίς βεβαίως νά ἐκφράζουν κάποια ἰδεολογική ἐπίθεση ἢ πολεμική κατά τῆς Ὁρθοδοξίας, ἔγιναν πάντοτε σέ ἀντιδιαστολή μέ τίς παράλληλες ἐξελίξεις στή Δυτική Εὐρώπη καί τίς ἐκεῖ χριστιανικές παραδόσεις, ὅπου τά παραπάνω στοιχεῖα ἔπαιξαν καθοριστικότερο καί ἀποφασιστικότερο ρόλο καί ὀδήγησαν μέσα ἀπό ποικίλες διαδικασίες στήν ἐμφάνιση τῆς Δυτικῆς νεωτερικότητας⁸⁵. Ἀξιωματικόν εἶναι δέ ὅτι ὁ Ράμφος συνέδεσε τήν ἔλλειψη τῶν στοιχείων αὐτῶν στόν ἑλληνικό χώρο αἰτιωδῶς καί μέ τήν πρόσφατη οἰκονομική κρίση στή χώρα, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ἀναδείχθηκε σέ ἓνα εἶδος «δημοσίου διανοουμένου» καί προκάλεσε πολλές συζητήσεις⁸⁶. Πέραν ὅμως ἀπό τήν ὀρθότητα ἢ μή τῶν ἐρμηνειῶν καί ὑποθέσεων του, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά ἐπικριθοῦν ἐν πολλοῖς καί ὡς «νεο-ὀριενταλιστικές»⁸⁷, χαρακτηριστική εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ συνολική ἰδεολογική πορεία τοῦ Ράμφου καί ἡ διαφορετική κατά καιρούς στάση του ἀπέναντι στή Δύση καί στόν πολιτισμό της.

Οἱ ἐν λόγῳ διαφορές στή θεώρηση, ἀξιολόγηση καί ἀντιμετώπιση τῆς

⁸⁵ Βλ. ἀναλυτικά Isabella Schwaderer, *Platonisches Erbe, Byzanz, Orthodoxie und die Modernisierung Griechenlands. Schwerpunkte des kulturphilosophischen Werks von Stelios Ramfos*, Frankfurt am Main 2018.

⁸⁶ Βλ. ἐνδεικτικά Στέλιος Ράμφος, *Ἡ λογική τῆς παράνοιας*, Ἀθήνα 2011. Τοῦ ἴδιου, *Time Out. Ἡ ἑλληνική αἴσθηση τοῦ χρόνου*, Ἀθήνα 2012. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Ἑλλάδα τῶν ὀνείρων. Σπουδή στό σολογικό μας φαντασιακό*, Ἀθήνα 2020.

⁸⁷ Βλ. σχετικά Sotiris Mitralaxis, *Can the Underdogs Speak? Contemporary Greece's "Subaltern" Political Theories through the Lens of Critical Geopolitics and Post-secularism*, Διδακτορική Διατριβή, University of the Peloponnese, Faculty of Social and Political Sciences, Department of Political Science and International Relations, 2018.

Δύσης συνολικά από Όρθόδοξη σκοπιά παρουσιάζουν και άλλες ευρύτερες πτυχές και εμφανίζονται σε πιο επίσημο επίπεδο, δεδομένου ότι οι σχετικές θέσεις των Όρθοδόξων Εκκλησιών, αλλά και των ήγετων τους επίσης διαφέρουν εν πολλοίς σημαντικά. Προηγουμένως έγινε αναφορά στις διαφορετικές στάσεις μεταξύ των αρχιεπισκόπων Χριστοδούλου και Ίερωνύμου Β' πάνω στο όλο θέμα. Μία άλλη περίπτωση αφορά στις σχετικές διαφορές μεταξύ των Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως και Μόσχας σήμερα, ιδίως αναφορικά με την αξιολόγηση της νεωτερικότητας. Συγκεκριμένα, στη μετακομμουνιστική περίοδο η Ρωσική Όρθόδοξη Εκκλησία έχει αναδειχθεί σε έναν διεθνή φορέα, ο οποίος καταβάλλει προσπάθεια να συσπειρώσει διάφορες θρησκείες και παραδόσεις σε μία συντηρητικής ύψης συνεργασία και συμμαχία με σκοπό να προβληθούν εναλλακτικές προτάσεις απέναντι στο Δυτικό νεωτερικό μοντέλο. Βασικός σκοπός της είναι η πρόταξη, υποστήριξη και διάδοση των λεγομένων «παραδοσιακών αξιών», οι οποίες βρίσκονται σε κίνδυνο λόγω της εξάπλωσης της Δυτικής νεωτερικότητας και της παγκοσμιοποίησης⁸⁸. Αυτό αφορά σε ένα πλήθος θεμάτων, ιδίως δε στην κατανόηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τό 2008 μάλιστα, η Ρωσική Εκκλησία δημοσιοποίησε επίσημα τη δική της άποψη για το θέμα, η οποία περιελάμβανε επίσης μία Όρθόδοξη κριτική στην επικρατούσα Δυτική κατανόηση των ατομικών δικαιωμάτων του ανθρώπου με βάση ηθικά και κανονιστικά κριτήρια, προερχόμενα από την Όρθόδοξη κοσμοθεωρία και ανθρωπολογία⁸⁹. Αν όμως στρέψει κανείς την προσοχή του στις αντίστοιχες θέσεις του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, θα διαπιστώσει ουσιαστικές, αν μη βαθιές, διαφορές. Σε μία ομιλία του στο Βερολίνο τό 2017 για την Όρθοδοξία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ο πατριάρχης Βαρθολομαίος παρουσίασε τοιουτοτρόπως μία άλλη εικόνα για το όλο θέμα, προσπαθώντας να συνδέσει τα ανθρώπινα δικαιώματα με τη Βιβλική, τη Χριστιανική και δή την Όρθόδοξη παράδοση, ενώ παράλληλα έκανε κριτικές αναφορές σε εκείνους τους Όρθοδόξους, οι οποίοι τα επικρίνουν έντονα ή τα απορρίπτουν συλλήβδην. Επρόκειτο για μία σαφώς πιο θετική και δημιουρ-

⁸⁸ Βλ. διάφορα άρθρα των Kristina Stoeckl, Andrey Shishkov, Boris Knorre, Vasilios N. Makrides, Regina Elsner, Jennifer Wasmuth και Will Cohen στο περιοδικό *Religion & Gesellschaft in Ost und West (RGOW)* 46/10 (2018) 5–27, στο πλαίσιο ενός αφιερώματος με θέμα «Ökumene 2.0 – zwischen Ökumene und Anti-Ökumene».

⁸⁹ Βλ. αναλυτικά Alexander Agadjanian, *Russian Orthodox Vision of Human Rights* (Erfurter Vorträge zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums, 7), Erfurt 2008. Vasilios N. Makrides / Jennifer Wasmuth / Stefan Kube (επιμ.), *Christentum und Menschenrechte in Europa. Perspektiven und Debatten in Ost und West*, Frankfurt am Main 2016.

γική συνάντηση με τις σύγχρονες διαστάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και με τη Δυτική νεωτερικότητα γενικά, από την οποία όμως δεν έλειπαν και στοιχεία νηφάλιας κριτικής απέναντί τους από Όρθόδοξη σκοπιά⁹⁰. Τίς ίδιες διαφορές μπορεί να επισημάνει κανείς αν συγκρίνει την κοινωνική διδασκαλία της Ρωσικής Έκκλησίας τοῦ 2000 καὶ τοῦ προσφάτου (2020) κειμένου για τὸ Όρθόδοξο κοινωνικὸ ἥθος ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τὸ μὲν πρῶτο κείμενο ἐπικρίνει πῶς ἔντονα τίς Δυτικές ἐξελίξεις τῆς νεωτερικότητας, ἐνῶ τὸ δεύτερο προσπαθεῖ νὰ ἀνοίξει νέους δρόμους γιὰ τὴν ἀνανέωση καὶ ἀνάπτυξη τῆς Όρθοδοξίας στὸν σύγχρονο κόσμο σὲ στενὴ σχέση με τίς νεωτερικὲς ἐξελίξεις⁹¹. Ἀναμφίβολα, ὑπάρχουν καὶ σημαντικότερες διαφορές μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν τελικὰ στὴν ὀριστική διακοπὴ τῶν μεταξύ τους σχέσεων τὸ 2019 ἐξαιτίας τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Οὐκρανικῆς Όρθοδόξου Έκκλησίας ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ἀλλὰ καὶ μόνο οἱ ἀνωτέρω ἀποκλίσεις τους σὲ βασικὰ θέματα καταδεικνύουν τίς ποικίλες στάσεις τῶν Όρθοδόξων Έκκλησιῶν ἀπέναντι στὴ Δύση, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι καθόλου ὁμοιόμορφες καὶ ὁμοιογενεῖς.

Ἐπιλεγόμενα

Οἱ προαναφερθεῖσες περιπτώσεις ἀπόστασης ἀπὸ ἡ κριτικῆς στὸν Όρθόδοξο ἀντιδυτικισμό δὲν πρέπει πάντως νὰ ὑπερτιμηθοῦν καὶ νὰ θεωρηθεῖ ἐσφαλμένα τὸ ὅλο θέμα ὡς λήξαν. Στὴν οὐσία, οἱ περιπτώσεις αὐτὲς ἀνήκουν ἀκόμη στὴ μειοψηφία, ἰδιαίτερα δὲ ἂν συγκριθοῦν μετὰ τὸ πολὺπτυχο φαινόμενο τοῦ ἀντιδυτικισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει βαθιεῖς ρίζες στὴν ἱστορία καὶ ἀποτελεῖ φυσικὰ σημαντικό μοντέλο προσανατολισμοῦ καὶ δράσης γιὰ πλῆθος Όρθοδόξων, τόσο στὴν Ελλάδα ὅσο καὶ σὲ ἄλλες Όρθόδοξες χώρες. Τὸ ὅλο θέμα περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο, δοθέντος ὅτι ὁ ἀντιδυτικισμὸς αὐτὸς ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους φορεῖς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση

⁹⁰ Βλ. εἰδικὰ Ökumenischer Patriarch Bartholomaios I., «Orthodoxie und Menschenrechte», *Evangelische Verantwortung* 9-10 (2017) 3-8. Βλ. ἐπίσης Vasilios N. Makrides, «Orthodox Christianity and Modern Human Rights: Theorising their Nexus and Addressing Orthodox Specificities», σὺν: Giuseppe Giordan / Siniša Zrinščak (ἐπιμ.), *Global Eastern Orthodoxy: Politics, Religion, and Human Rights*, Cham 2020, σσ. 13-39.

⁹¹ Βλ. David Bentley Hart / John Chrysavgis (ἐπιμ.), *For the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church*, Brookline, MA 2020. Βλ. ἐπίσης Vasilios N. Makrides, «Le nouveau document social de l'Église orthodoxe. Son orientation, son élaboration, son contexte et son importance», *Istina* 65 (2020) 387-413.

μέ την Όρθοδοξία και οι όποιοι έχουν τους εκάστοτε δικούς τους λόγους για να ασκήσουν αντιδυτική κριτική. Οι σχέσεις, αλλά και οι ευκαιριακές ή πύο συστηματικές συνεργασίες μεταξύ τών διαφόρων αυτών μορφών αντιδυτικισμού είναι έν πολλοίς αναπόφευκτες και συμβάλλουν στην περαιτέρω έδραίωσησής του. Ό αντιδυτικισμός παρουσιάζει επίσης πολλές δυνατότητες μετασχηματισμού, μετεξέλιξης και αναπροσαρμογής, γεγονός που καθιστά την επίδρασή του ιδιαίτερα διάχυτη και ισχυρή σέ ευρύ πλαίσιο. Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι έχουμε να κάνουμε μέ ένα ιδιαίτερα πολύπτυχο και παγιωμένο φαινόμενο όχι μόνο στον Όρθόδοξο χώρο, αλλά και πέραν αυτού, τό όποιο φυσικά δέν θά εκλείψει αυτόματα, ούτε θά μειωθεί μέσα σέ σύντομο χρονικό διάστημα. Τέλος, ως σημειωθεί ότι ή παρούσα παγκόσμια πανδημία έξ αιτίας του κορωνοϊού προκάλεσε και πάλι αντιδυτικές αντιδράσεις μέ ποικίλες μορφές, συχνά συνυφασμένες μέ θεωρίες συνωμοσίας, καθώς και ανορθολογικές απόψεις και αναζητήσεις, στίς όποιες αναμείχθηκαν και Όρθόδοξοι κύκλοι, μεταξύ άλλων δέ και στην Έλλάδα⁹².

Τίς Όρθόδοξες και γενικότερες αντιδυτικές αυτές τάσεις στην Άνατολική Ευρώπη καταδεικνύουν άλλωστε και διάφορες στατιστικές έρευνες, όπως αυτή μέ τόν τίτλο «Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe» του Pew Research Center (Μάιος 2017)⁹³. Μέ βάση δέ μία άλλη έρευνα, βασισμένη στην αξιολόγηση πολλών στατιστικών στοιχείων από διάφορες έμπειρικές έρευνες, οι Όρθόδοξες αντιλήψεις και παραδόσεις φαίνονται επίσης να σχετίζονται περισσότερο μέ «άριστερές» ιδεολογικές κατευθύνσεις και μέ αντι-καπιταλιστικά χαρακτηριστικά⁹⁴ – δύο στοιχεία, τά όποια συνδέονται επίσης άμεσα μέ τό φαινόμενο του αντιδυτικισμού. Άναμφίβολα, τά δεδομένα από τέτοιες έρευνες δέν πρέπει να έρμινεύονται μέ απόλυτο και άκαμπτο τρόπο και δέν αποκλείουν την ύπαρξη άλλων δυνατοτήτων εξέλιξης σέ Όρθόδοξες χώρες και πολιτισμούς. Άπλως, αποκαλύπτουν όρισμένες πλει-

⁹² Βλ. σχετικά Nikos Kosmidis, «A Search for a Theology of Life: The Challenge of COVID-19 for Orthodox Ecclesiology and Religious Practices», *The Ecumenical Review* 72 (2020) 624–635. Rev. Dr. Anastasios Brandon Gallaher / Fr. Richard Rene, «Orthodox Apocalypse: Judgment and Hope for Orthodoxy in the Time of Coronavirus», *Public Orthodoxy*, 2 June 2020, URL: <https://publicorthodoxy.org/2020/06/02/orthodox-apocalypse-coronavirus/>

⁹³ Βλ. σχετικά URL: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>

⁹⁴ Βλ. Simeon Djankov / Elena Nikolova, *Communism as the Unhappy Coming*, 3 April 2018 (Policy Research Working Paper, no. 8399), Washington, D.C.: World Bank, URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/303241522775925061/Communism-as-the-unhappy-coming>

οσηφικά επικρατούσες τάσεις και κατευθύνσεις, οι οποίες παίζουν σίγουρα σημαντικό ρόλο στα έκαστοτε πλαίσια και οι οποίες φυσικά δεν πρέπει να αγνοηθούν ή να παραμεληθούν.

Πάντως, αυτό που δεν πρέπει επίσης να λησμονηθεί είναι ότι ο Όρθόδοξος και λοιπός αντιδυτικισμός αποτελεί μόνο τη μία όψη του νομίσματος. Η άλλη όψη του αφορά στην ίδια τη Δύση και στην ιστορικά προβληματική της στάση απέναντι στην Όρθόδοξη Ανατολή και στον υπόλοιπο κόσμο, η οποία και προκάλεσε σε πρώτο βαθμό τις σχετικές αντιδυτικές αντιδράσεις. Το ίδιο συνέβη και με τις παραμορφωτικές θεωρήσεις του μη Δυτικού «άλλου» από τη Δύση διά μέσου της δημιουργίας στερεοτύπων και σχετικών ιδεολογημάτων, τα οποία έχουν διαδοθεί και επιβιώνουν μέχρι σήμερα με ποικίλες μορφές. Βεβαίως, η σημερινή Δύση, ιδίως στην εποχή της μετανεωτερικότητας, δεν είναι ή ίδια όπως στο παρελθόν, δεδομένου ότι άσκει την αυτοκριτική της και αναγνωρίζει εν πολλοίς τα σφάλματα που διέπραξε. Επίσης, δεν θεωρεί αναγκαστικά πλέον τον εαυτό της ως πρότυπο προς μίμηση, αλλά παρουσιάζεται υπό αυτοκριτική και δεκτική απέναντι σε άλλες, μη Δυτικές μορφές νεωτερικότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης⁹⁵. Παρά τις σημαντικές αυτές αλλαγές, πολλά προβλήματα στις σχέσεις της Δύσης με τον υπόλοιπο κόσμο συνεχίζουν να παραμένουν και να δημιουργούν αντιδυτικές αντιδράσεις ποικίλης ύφης σε παγκόσμια κλίμακα. Το ίδιο δε συμβαίνει και στην Ελλάδα, η οποία συνεχίζει ακόμη και σήμερα να διχάζεται ανάμεσα σε αντιδυτικές και φιλοδυτικές τάσεις, διαδικασίες στις οποίες αναπόφευκτα αναμειγνύεται και ο Όρθόδοξος χώρος. Βασικά, οι δυσκολίες και οι εντάσεις αυτές δεν πρόκειται να εξαλειφθούν άμεσα. Άπλως, χρειάζεται να επέλθει μεγαλύτερη ισορροπία στις αντικρουόμενες τάσεις και να μειωθούν οι διχαστικές τους συνέπειες. Στην προσπάθεια αυτή μπορεί σίγουρα να συμβάλλει και η Όρθόδοξη Έκκλησία, αναπτύσσοντας μία κριτικά θετική και δημιουργική σχέση με τον Δυτικό Χριστιανισμό σε πολλά επίπεδα και αποφεύγοντας παράλληλα τις αχρείαστες πολώσεις και τις διχαστικές λογικές του παρελθόντος.

⁹⁵ Βλ. Bo Stråth / Peter Wagner, *European Modernity: A Global Approach*, London/Oxford 2017.